

Aygün Əlizadə

<https://orcid.org/0009-0001-5269-0299>

Associate professor, doctor of philosophy, Azerbaijan National Academy of Sciences
Sharqsunasliq Institute, Azerbaijan, aygunalizade@yahoo.com

Atf Künyesi | Citation Info

Əlizadə, A. (2023). Şəhabəddin Söhrəvərdinin Ədəbi İrsinin Sufi Təfəkkür Tarixində Yeri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin 100. Yılı Özel Sayısı*, 10 (2), 557-594.

Şəhabəddin Söhrəvərdinin Ədəbi İrsinin Sufi Təfəkkür Tarixində Yeri

Xülasə

Bu məqalədə böyük filosof Şəhabəddin Söhrəvərdinin yeddi farsdilli sufi risaləsi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Həmin risalələr bunlardır: *Əql-e sorx*, *Avaz-e pər-e Cəbrail*, *Ruzi ba cəmaət-e sufıyan*, *Fi-haləti tufulıyyə*, *Səfir-e Simurğ*, *Luğət-i muran*, *Munisul-uşşaq* Söhrəvərdinin sufi ədəbiyyatı sahəsində yaradıcılığını daha düzgün araşdırmaq üçün onun risalələrini kompleks şəkildə müqayisə etmək istəyirik. Təbbi ki, əsərlərin arasında forma və məzmun baxımından fərqliliklər də vardır ki, bunlar artıq hər bir əsərin öz təhlilində qeyd olunmuşdur. “*Əql-e sorx*” və “*Səfir-e Simurğ*” İbn Sinanın “*Risaleyi-teyr*” əsəri əsasında yazılmışdır. “*Əql-e sorx*” və “*Munisul-uşşaq*” əsərlərində salikin son məqsədi “*Dirilik suyudur*”. “*Munisul-uşşaq*” və “*Səfir-e Simurğ*”da geniş şəkildə məhəbbət və eşqin tərifləri verilmişdir. “*Avaz-e pər-e Cəbrail*” və *Səfir-e Simurğun*” müştərək cəhəti hər ikisində salikin məqsədinin Cəbrailə qovuşmasıdır. “*Əql-e sorx*”, “*Avaz-e pər-e Cəbrail*”, “*Fi haləti-tufulıyyə*” və “*Ruzi ba cəmaət-e sufıyan*” əsərlərində müəllifin öz dilindən danışılır. Gecəni işıqlandıran gövhər, Tuba ağacı, Qaf dağı və Simurğun Tuba ağacında yuvası həm “*Əql-e sorx*”, həm də “*Fi haləti-tufulıyyədə*”də vardır. Müəllifin bütün əsərlərində Quran ayələri, hədislər, fars və ərəb dilində kiçik şeirlər vardır ki, bu da sufi nəsr əsərlərinin əsas xüsusiyyətlərindən sayılır.

Açar sözlər: *Əql-e sorx*, *Avaz-e pər-e Cəbrail*, *Ruzi ba cəmaət-e sufıyan*, *Fi-haləti tufulıyyə*, *Səfir-e Simurğ*, *Luğət-i muran*, *Munisul-uşşaq*

The Place of Shahabaddin Sohrawardi's Literary Heritage in the History of Sufi Thought

Abstract

In this article, the seven Persian-language Sufi treatises of the great philosopher Shahabaddin Sohrawardi are involved in the research. Those treatises are: *Aql-e sorkh*, *Avaz-e par-e Jebrail*, *Ruzi ba jamaat-e sufiyan*, *Fi-halati tufuliyya*, *Safir-e Simurgh*, *Lughat-i muran*, *Munisul-ushshag* to better examine Sohrawardi's creativity in the field of Sufi literature. We want to compare his treatises in a complex form. Of course, there are differences between the works in terms of form and content, which have already been mentioned in the analysis of each work. "*Aql-e sorx*" and "*Safir-e Simurgh*" were written based on Ibn Sina's "*Risaleyi-teyr*". In the works "*Aql-e sorx*" and "*Munisul-ushshag*", the ultimate goal of salik is "*Water of Life*". In "*Munisul-ushshag*" and "*Safir-e Simurgh*" the definition of love and love is given extensively. The common aspect of "*Avaz-e par-e Jabrail*" and *Safir-e Simurgh* is that the goal of the messenger is to meet with Jabrail. The author's own language is spoken in the works "*Aql-e sorx*", "*Avaz-e par-e Jabreel*", "*Fi halati-tufuliya*" and "*Ruzi ba jamaat-e sufiyan*". The jewel that illuminates the night, Tuba tree, Gaf mountain and Simurgun Tuba tree have their nest in both "*Aql-e sorx*" and "*Fi halati-tufuliyyade*". All of the author's works contain Quranic verses, hadiths, short poems in Persian and Arabic, which are considered to be the main features of Sufi prose works.

Keywords: *Aql-e sorkh*, *Avaz-e par-e Gabriel*, *Ruzi ba jamaat-e sufiyan*, *Fi-halati tufuliya*, *Safir-e Simurgh*, *Lughat-i muran*, *Munisul-ushshag*

Giriş

Məlum olduğu kimi böyük filosof Şəhabəddin Söhrəvərdi həm də fars dilində kiçikhəcmli sufi risalələrinin müəllifidir. Həmin risalələr bunlardır: “Əql-e sorx”, “Avaz-e pər-e Cəbrail”, “Ruzi ba cəməət-e sufiyan”, “Fi-haləti tufuliyyə”, “Səfir-e Simurğ”, “Luğət-i muran”, “Munisul-uşşaq”.

Söhrəvərdinin sufi ədəbiyyatı sahəsində yaradıcılığını daha düzgün araşdırmaq üçün onun risalələrini kompleks şəkildə müqayisə etmək istəyirik. Bir tərəfdən Söhrəvərdinin böyük filosof olması, digər tərəfdən əsərlərində işlətdiyi rəmz dili, eyni zamanda hər bir risalənin çox dərin bir mövzuya həsr olunduğunu nəzərə alaraq hər bir risalənin sxemini ayırayrı cədvəllər şəkildə təqdim etmişik ki, onların arasındakı müqayisələr dəqiq olsun. Bu yeddi əsər arasındakı oxşarlıqlar cədvəllərdə göstərilir.

Əql-e sorx

Cədvəl № 1

1.	Allaha həmd və peyğəmbərə salam	Allaha həmd və peyğəmbərə salamla başlayır
----	---------------------------------	--

2.	Əsərin adı	Qara quyuda nurani ağ saç qırmızı görünər. “Qırmızı ağıl”
3.	Yazılma səbəbi	Quşlar (ruhlar) bir-birinin dilini bilərlər sualına cavab?
4.	Ağlın tərifı	Yaranışın ilk övladı ağıldır.
5.	Ağlın simovlu	Nurani qoca “əql-e sorx”
6.	Ağlın məkanı	Qaf dağının arxası
7.	Ağlın yaşı	Saqqalı ağ, nurani bir kişi
8.	Salik insan	özü
9.	Salikin simvolu	şahin
10.	Salikin əvvəlki yeri	Quşlar (yəni ruhlar) aləmi, Qaf dağının arxası
11.	Salikin hazırkı yeri	Dünya (maddi aləm), qara quyu
12.	Salikin getdiyi yer	Səhra (məna aləmi)
13.	Dünyanın yeddi qəribəliyi	Qaf dağı, gecəni işıqlandıran gövhər (Ay), Tuba ağacı (günəş), on iki emalatxana, Davudun zirehi, bəlarək qılıncı, dirilik suyu.
14.	Hekayə	Zalın Simurğu bəsləməsi, Rüstəmin İsfəndiyarı Simurğun köməyi ilə öldürməsi dastanı
15.	Sual-cavab	Şahinlə əql-e sorx arasında dialoqlar
16.	Son məqsəd	Dirilik suyu

1. Allaha həmd və peyğəmbərə salam: Həmd olsun o məlikə ki, hər iki cahən onun ixtiyarındadır, hər kəsin varlığı Onun varlığından idi; hər kəsin varlığı Onun varlığındandır, hər kəsin olacağı Onun olmasından olacaq. (Əvvəl də, axır da, zahir də, batin də Odur. O, hər şeyi biləndir! (57/3) Onun yaradılanlara göndərdiklərinə, xüsusən nübüvvəti onunla xətm etdiyi Məhəmməd Muxtara, din səhabələri və alimlərinə (Həmişə onlardan Allahın razılığı olsun) salavat və salamlar.

2. Əsərin adı: Dedi: Mənim saqqalım ağdır və mən nurani bir kişiyəm; Mənim bu rəngimi ki, qırmızı görürsən, ondandır, yoxsa mən ağam və nurani və nurun ona aid olduğu hər ağılıq qara ilə qarışanda qırmızı görünər.

3. Yazılma səbəbi: Əziz dostlardan bir dost məndən sual etdi ki: Quşlar bir-birinin dilini bilirlər? Dedim: Bəli bilirlər. Dedi: Sənə hardan məlum oldu?

4. Ağlın tərifı: Dedi: Ey övlad, bu xitab xətdir; mən yaranışın ilk övladıyam.

5. Ağlın simovlu: Sən mənə cavan deyirsən? Dedim: Hansı səbəbdən, saqqalın ağarmamışdır? Dedi: Mənim saqqalım ağdır və mən nurani bir kişiyəm; amma səni tələdə əsir

edən və bu müxtəlif bəndləri sənin üzərinə qoyan və bu öhdəliyi olanları sənin üçün təyin edən kəs müddətlərdir mənə qara quyuya salmışdır.

6. Ağlın məkanı: Sonra dedim: Ey qoca hardan gəlirsən? Dedi: Qaf dağının arxasından ki, mənim məqamım ordadır.

7. Ağlın yaşı: Dedi: Mənim saqqalım ağdır və mən nurani bir kişiyəm; amma səni tələdə əsir edən və bu müxtəlif bəndləri sənin üzərinə qoyan və bu öhdəliyi olanları sənin üçün təyin edən kəs müddətlərdir mənə qara quyuya salmışdır.

8. Salik insan: Birinci şəxs təkində danışdığına görə müəllifin özü salik insandır.

9. Salikin simvolu: Dedim: Varlığın yaranışının əvvəllində elə ki, həqiqi surət verən (O, (hər şeyi) yaradan, yoxdan var edən, (hər şeyə) surət verən Allahdır.(59/24)) mənim varlığımı yaratmaq istəyəndə mənə bir şahin surətində yaratdı.

10. Salikin əvvəlki yeri: Və mənim olduğum vilayətdə digər şahinlər var idi. Biz bir-birimiz ilə danışdıq, eşidirdik və bir-birinin sözünü başa düşürdük.

Dedi: Qaf dağının arxasından ki, mənim məqamım ordadır, sən yuvan da orda idi, amma sən unutmusan.

11. Salikin hazırkı yeri: qara quyuya.

12. Salikin getdiyi yer: Bir guşəyə çəkildim, bənd ilə birlikdə axsaya-axsaya səhraya tərəf üz tutdum.

13. Dünyanın yeddi qəribəliyi: Dedi: Yeddi şey: Birinci, bizim vilayətimiz olan Qaf dağı, ikinci, gecəni işıqlandıran gövhər, üçüncü, Tuba ağacı, dördüncü, on iki emalatxana, beşinci, Davudun zirehi, altıncı, bəlarək qılıncı, yeddinci, dirilik suyu.

14. Hekayə: Zalın Simurğu bəsləməsi, Rüstəmin İsfəndiyarı Simurğun köməyi ilə öldürməsi dastanı

15. Sual-cavab: Şahinlə əql-e sorx arasında dialoqlar

16. Son məqsəd: Dirilik suyu

Söhrəvərdi də digər sufi əsərləri yazan müəlliflər kimi öz əsərini ənənəvi qaydada yazmışdır. Əsər Allaha həmd və səna, Peyğəmbərə salamlarla başlayır. Əsərin yazılma səbəbi isə verilən sualda özünü biruzə verir. Şahin quşu və qırmızı ağlın dialoqu əsərin əsas hissəsini təşkil edir. Bu sual-cavablarda müəllif xeyli məsələlərə aydınlıq gətirir. “Əql-e sorx” (Səccadi, 1386:45-53) əsəri həcmcə kiçik olmasına baxmayaraq, onun içərisində də sufi əsərlərinə xas olan iki haşiyəli hekayə vardır. Kiçik şeir parçalarının nəsr əsərlərində yer alması da sufi əsərlərinin əsas xüsusiyyətlərindəndir ki, burada da 2 və 6 misralı şeirə rast gəlirik. Sufi nəsrinin digər xüsusiyyəti əsərlərdə Quran ayələri və hədislərdən istifadə olunmasıdır. “Əql-e sorx”da müəllif Quran ayələrindəki sözləri ərəb dilində yox, özünün farsca işlətdiyi cümlələrdə yerləşdirmişdir

ki, bu cümlələrin Quran ayəsi olması açıq-aydın görünür. Əsərin “əql-e sorx” adlandırılması da Söhrəvrədiyə məxsusdur. Çünki əsərdə maraqlı tərzdə nəyə görə ağılın qırmızı olması izah olunmuşdur. Söhrəvərdinin sufi əsərlərini oxuyandan sonra məlum olur ki, onun əsas məqsədi insan və insanın nicat yoludur. Demək olar ki, bütün əsərlərində insanı tanıtdırmağa çalışır. Bu əsərdə insanın on hissiyyat üzvlərini belə izah edir: “Sonra mənim hər iki gözümü tikdilər və dörd müxtəlif bəndi mənim üzərimə qoydular və on nəfəri mənə gözətçiliyə təyin etdilər, beşini üzümə mənə arxası eşiyə və beşini arxası mənə və üzümə eşiyə. Üzümə mənə və arxası eşiyə olan bu beş mənə heyvət aləminə saldılar, belə ki, öz yuvam, o vilayət və hər nə məlum idisə unuttum. Və mən güman edirdim ki, mən özüm həmişə belə olmuşam”. İki gözdən məqsəd nəzəri və əməli ağıl, dörd müxtəlif bənd deyəndə su, hava, od, torpağı nəzərdə tutur ki, insanın cisminin onlardan yaranmasına işarədir. Çünki Söhrəvərdinin digər “Munisul-uşşaq” əsərində bu barədə məlumat verilmişdir. On gözətçi isə beş batin və beş zahir hissiyyat üzvləridir. Üzümə ona arxası eşiyə olanlar müştərək, xəyal, müxəyyələ, vahimə, hafizə, arxası ona üzümə eşiyə olanlar isə görmə, eşitmə, iyilmə, dadılmə, lamisədir. İnsan yavaş-yavaş nəzəri və əməli ağılı inkişaf etdirdikcə, bu dünyanın bəndlərindən qırılmağa başlayır. Həmin bəndlər insanın cismi, hissiyyat üzvləridir. Ona görə də yazır: “Bir müddət belə keçəndə müəyyən qədər mənim gözümü açdılar, gözümün həmin qədərində baxırdım, bir şeylər görürdüm ki, artıq görməmişdim və ona təəccüb edirdim. Ta hər gün tədricilə mənim gözümü artıq açdılar və mən bir şeylər görürdüm ki, ona təəccüb edirdim. Nəhayət mənim bütün gözümü açdılar və dünyanı olduğu simada mənə göstərdilər. Və mən bəndə baxırdım ki, mənim üzərimə qoymuşdular və gözətçilərə. Öz-özümə deyirdim, görəsən heç olar ki, bu dörd müxtəlif bəndi məndən götürsünlər və bu gözətçiləri məndən ayırsınlar və qanad açılınsın, belə ki bir an havada uçum və bənddən azad olum?” Söhrəvərdinin “Əql-e sorx” əsərinin bu hissəsi böyük ehtimal ki, İbn Sinanın “Risaleyi-teyr” (İbn Sina, 1391) əsərindən təsirlənmişdir. Bildiyimiz kimi İbn Sinanın ərəb dilində qələmə aldığı həmin əsəri Söhrəvərdi fars dilinə tərcümə etmişdir. İbn Sinada olduğu kimi insan ruhu dünya qəfəsindən xilas olmağa çalışsa da, onun ayağında bəndlər qalır. İbn Sinanın əsərində oxuyuruq: “Padşahdan xahiş edirlər ki, həmin bağlılıq iplərini onların ayağından açsın. Padşah isə deyir: “O ipi ayağımızdan yalnız sizi ona ilişdirən açsın. Mən sizinlə elçi göndərirəm ki, bəndi ayağınızdan açsın”. Quşlar qayıdırlar və bəndlərin açılması üçün yollarına davam edirlər”. Söhrəvərdi isə yazır: “Ta bir müddətdən sonra bir gün bu gözətçiləri özümdən qafil tapdım. Dedim: Bundan yaxşı fürsət tapmayacağam. Bir guşəyə çəkildim bənd ilə birlikdə axsaya-axsaya səhraya tərəf üz tutdum.”

Əsərin əsas hissəsini dünyanın yeddi qəribəliyinin tanıtılması təşkil edir. “Birinci, bizim vilayətimiz olan Qaf dağı, ikinci, gecəni işıqlandıran gövhər, üçüncü, Tuba ağacı, dördüncü, on iki emalatxana, beşinci, Davudun zirehi, altıncı, bələrək qılıncı, yeddinci, dirilik suyu.”

Gördüyümüz kimi dünyanın birinci qəribəliyi Qaf dağıdır. “Birinci, Qaf dağı dünyanı əhatə etmişdir. Və on bir dağdır.” Qaf dağı burada 11, İbn Sinada isə 9 göstərilir. Qaf dağına çatmaq məsələsi bir-iki xırda dəyişikliyə baxmayaraq, İbn Sinanın əsərində olduğu kimidir: “Və sən bənddən xilas olanda ora gedəcəksən. Çünki sən ordan gətirmişlər və olan hər bir şey sonda birinci şəkli ilə gedir. Soruşdum ki: Oranın yolunu necə gedim? Dedi: Yol çətindir, əvvəl qarşıda Qaf dağından olan iki dağ var, biri istidir, digəri soyuqdur, o yerin istilik və soyuqluğunun həddi olmaz. Dedim: Asandır, isti olan dağ qışda keçərəm və soyuq olan dağ yayda. Dedi: Xəta etdin, O vilayətin havası heç bir fəsildə dəyişmir. Soruşdum ki: Bu dağın məsafəsi neçədir? Dedi: O qədər ki, gedəsən, yenə birinci məqama çata biləsən; Necə ki, pərgarın bir başı mərkəz nöqtəsinin üstündə olar və o biri başı xəttə və necə fırlansa, yenə həmin yerə çatar ki, əvvəl ordan getmişdi.

Dedim: Bu dağları qazımaq və dəlikdən çıxmaq olar? Dedi: Dəlmək də mümkün deyil. Amma kimin istedadı varsa, dəlmədən bir anda bələsan yağ kimi keçə bilər. Əgər əlin içini isinmək üçün günəşin qarşısında saxlasan və bələsan yağından bir damcı ovuca damızdırsan, onda olan xasiyyətə görə əlin arxasından çıxar. Elə isə əgər sən də o dağdan keçmək xasiyyətini qazansan, bir anda hər iki dağdan keçərsən. Dedim: O xasiyyəti necə qazanmaq olar? Dedi: Sözün ortasında deyərəm, əgər anlasan. Dedim: Əgər bu iki dağ keçsəm o birisi asan olar, ya yox? Dedi: Asan olar, amma bir kəs bilsə. Bəzisi özü həmişə bu iki dağda əsir qalırlar, bəzisi üçüncü dağa çatırlar və orada qalırlar, bəzisi dördüncü və beşinciyə və beləcə on birinciyə kimi. Hansı quş zirək olsa, daha çox irəliləyər”. Bir neçə əsəri müqayisə etdikdən sonra belə qənaətə gəldik ki, Söhrəvərdi “Əql-e sorx” əsərində təkcə İbn Sinanın “Risaleyi-teyr”indən yox, həm də Əhməd Qəzalinin “Risalətüt-teyr” (Qəzali, 1976). əsərindən istifadə etmişdir. Çünki mənzilbaşına çatan quşların yolda müxtəlif təhlükələrlə üzləşməsini Əhməd Qəzali də yazmışdır: “Qanad çalmağa başlayanda yenə səs gəldi ki, sizin yolunuzun üstündə çox dərin dənizlər, çox hündür dağlar, isti və soyuq şəhərlər vardır və məxluqların çoxu yolun təhlükəsindən qorxduqlarına görə bu yoldan qayıtmışlar. Bunu eşidəndə istəkləri daha da artdı və qərarlı olub yola düşdülər. Onlardan bəzisi dənizdə qərğ oldu, isti şəhərə adət edənlər soyuq şəhərlərdə həlak oldu, soyuq şəhərlərə adət edənlər isti şəhərlərdə öldülər. Çatar-çatmaz şiddətli ildırım çaxdı və onlardan bir hissəsi də həlak oldu. Çox az bir dəstə padşahın məkanına çatdılar”. Əql-e sorx daha sonra gecəni işıqlandıran gövhər yəni Ay və Tuba ağacı yəni günəş haqqında danışır. “Gecəni işıqlandıran gövhər də Qaf dağındadır, amma üçüncü dağdadır və

onun varlığından qaranlıq gecə işıqlanır, amma həmişə bir halda qalmır. Onun işığı Tuba ağacındandır. Burada günəşin nurunun Ayın üzərinə düşməsi və onu işıqlandırması haqqında izahlar verir. Daha sonra Tuba ağacından danışır: “Sonra qocaya dedim: Tuba ağacı nədir və harada olar? Dedi: Tuba ağacı əzəmətli bir ağacdır, kim behiştə layiq olsa, behiştə gedəndə o ağacı behiştə görə; və şərh etdiyimiz bu on bir dağın ortasında bir dağ vardır və o dağdadır. Dedim: Onun heç meyvəsi olar? Dedi: Sənin dünyada gördüyün hər bir meyvə o ağacdadır və qarşında olan bu meyvələrin hamısı onun meyvəsidir. Əgər o ağac olmasaydı, heç vaxt sənin qarşında nə meyvə olardı, nə ağac, nə reyhanlar və nə bitkilər. Dedim: Meyvə, ağac və reyhanların onunla nə bağlılığı var? Dedi: Simurğun Tubanın başında yuvası var; Səbh çağı Simurğ öz yuvasından çıxar, yerə qanadını sərər, onun qanadının təsiri ilə ağacda meyvə peyda olar və yerdə bitki”.

Tuba ağacının adı Quranın Rəd surəsinin 29-cu ayəsindən götürülmüşdür:

الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبَى لَهُمْ وَحُسْنُ مَآبٍ

“İman gətirib yaxşı işlər görənlərin xoş halına! (Onları) gözəl bir sığınacaq (Cənnət gözləyir)!”

گفته‌اند که طوبی نام بهشتست بلغت حبشه. ابن عباس گفت طوبی درختی است در بهشت اصل آن در سرای علی بن ابی طالب (ع) و در هر خانه‌ای و غرفه‌ای از غرفه‌های مؤمنان از آن شاخی.

Meybodinin “Kəşfül-əsrar” əsərində yazılmışdır: “Demişlər ki, Tuba həbəş dilində behiştin adıdır. İbn Abbas demişdir: Tuba Behiştə bir ağacdır, onun kökü Əli bin Əbu Talibin (ə) evindədir və budağı isə möminlərin evlərində” (<https://ganjoor.net/meybodi/kashfol-asrar/s013/sh11>).

Bu dünyada günəş, misal aləmində Tuba və məqul aləmində “Nurul-ənvar” bir-biri ilə bağlı üç həqiqətdir. Əgər Tuba olmasaydı, dünyada heç bir ağac, bitki göyərməzdi.

Haşiyəli hekayə Tuba ağacı haqqında danışdıqdan sonra verilir. Hər iki hekayədə Simurğ obrazı ilə qarşılaşırıq. Bu əsərdə Simurğ belə təsvir olunur: “Simurğun Tubanın başında yuvası var. Pirdən soruşdum: Elə bil dünyada həmin bir Simurğ olmuşdur? Dedi: O ki, bilmir, belə güman edər; Yoxsa hər zaman Tuba ağacından bir Simurğ yerə gəlir və yerdə olan aradan gedir, belə ki, hər zamanın bir Simurğu olur, bu nə olsa edir; yerə tərəf gəldiyi kimi Simurğ Tubadan on iki emalatxanaya tərəf gedir”.

Simurğ “Nurul-ənvar”dan axan nurdur ki, özünü ağıllar və nəflər formasında biruzə verir. Bu nurun axışı davamlı və kəsilməyəndir. Simurğ öz varlıq nuru ilə “Nurul-ənvar”dan başqa bütün şeyləri yaradır. Qədim İran mədəniyyətində “Nurul-ənvar”ın nuruna xərrə ya fərrə, İslam mədəniyyətində ona Məhəmmədi nuru deyilir. Mifik Simurğun yuvası Qaf dağında

yerləşən adı Quranda Tuba olan ağacda yerləşir. Bu da onu göstərir ki, Söhrəvərdi təkcə İslam mədəniyyəti deyil, qədim Zərdüştilik ilə bağlı obrazları da əsərinə daxil etmişdir.

Hekayələr adından görüldüyü kimi Firdovsinin “Şahnamə” əsərindən təsirlənmişdir. Amma Söhrəvərdi məsələlərə sufilik baxımından nəzər salmışdır. Birinci hekayə belə verilir:

“Dedi: Zal anasından doğulanda saçının rəngi və üzünün rəngi ağ idi. Atası Sam əmr etdi ki, onu səhraya aparsınlar. Anası da bətnində olarkən çox incidiyindən görəndə ki, oğlu çirkin üzlüdür ona razılıq verdi. Zalı səhraya atdılar. Qış fəslidi və soyuq. Kimsə güman etməzdi ki, bir zaman diri qalar. Beləcə bir neçə gün keçdi və anası ağrıdan azad oldu, övladının şəfqəti ürəyinə gəldi. Dedi bir dəfə səhraya gedim və övladın halını görüm. Səhraya gələndə övladını diri gördü və Simurğ onu qanadının altına almışdı. Zalı nəzəri anasına düşəndə təbəssüm etdi, anası onu götürdü və süd verdi. İstədi ki, evə tərəf gətirsin, öz-özünə düşündü ki, məlum deyil ki, Zalı halı necə olmuşdur ki, bu neçə günü diri qalmışdır. Evə getməyim. Zalı həmin yerdə, Simurğun qanadının altında qoydu və həmin yaxınlıqda özünü gizlətdi. Elə ki, gecə düşdü Simurğ həmin səhradan çəkildi. Bir ceyran Zalı başının üstünə gəldi və döşünü Zalı ağzına qoydu. Zal süd içəndə özünü Zalı başının üstündə ona heç bir ziyan yetirmədən uzandırdı. Anası qalxdı, ceyranı oğlunun başının üstündən uzaqlaşdırdı və oğlunu evə tərəf gətirdi. Pirə dedim: O nə sirr olmuşdur? Pir dedi: Mən bu halı Simurğdan soruşdum; Simurğ dedi: Zal Tubanın nəzərində dünyaya gəldi, biz qoymadıq ki, həlak olsun; Ceyran balasını şahin ovçunun əlinə verdik və Zalı şəfqətini onun ürəyinə qoyduq, gecə boyu onu bəsləyirdi, süd verirdi və gündüz özünü qanadın altında saxlayırdı”.

Söhrəvərdinin yazdığı dastan Firdovsinin “Şahnamə”də yazdığından fərqlidir. Söhrəvərdiyə görə Zal dağa yox səhraya atılır. Zalı anası da onun atılmasına razılıq verir. Hadisə qış fəslində baş verir. Bir müddətdən sonra Zalı anasının ürəyində övladının şəfqəti yaranır, səhraya gedir ki, övladının halından xəbər tutsun. Söhrəvərdinin hekayəsində Simurğ Zalı yuvasına aparmır. Onu həmin səhrada öz qanadının altında saxlayır. Simurğun qanadının altında olan Zal anasını görəndə gülümsəyir. Ana onu götürür və süd verir. Ana Zalı evə aparmaq istəyir, amma yenidən həmin yerə qoyur ki, övladının başına gələnlərdən xəbər tutsun. Bir guşədə gizlənir. Simurğ gedəndən sonra bir ceyran Zala süd verir və onun yanında yatır. Ana ceyranı kənarlaşdırıb oğlunu evə aparır. Bu hekayədə Simurğ günəşin rəmzi, ceyran ayın, Zal səhraya atılmış nəfsdir ki, Simurğ vasitəsilə nicat tapır. Zal ruhlar aləmindən bu dünyaya düşən nəfsdir.

Söhrəvərdinin “Əql-e sorx” əsərində yazdığı ikinci hekayə isə belədir:

“Dedim: İndi Rüstəm və İsfəndiyar? Dedi: Belə idi ki, Rüstəm İsfəndiyardan aciz oldu və yorğunluqdan evə tərəf getdi. Atası Zal Simurğun qarşısında yalvarışlar etdi və Simurğda o

xasiyyət vardır ki, əgər bir aynanı, ya onun kimisini Simurğun qarşısına qoysalar o aynaya baxan hər göz qamaşar. Zal dəmirdən bütünlüklə cilalanmış bir zireh düzəltdi və Rüstəmə geyindirdi. Cilalanmış dəbilqəni başına qoydu və cilalanmış güzgüləri atına bağladı. Sonra Rüstəmi Simurğun qarşısından meydana göndərdi. İsfəndiyarın Rüstəmin qarşısına gəlməsi lazım idi. Yaxınlaşanda Simurğun işığı zireh və aynaya düşdü; Zireh və aynadan işıq əksi İsfəndiyarın gözünə düşdü, gözü qamaşdı, heç nə görmürdü. Güman etdi ki, hər iki gözü yaralanmışdır, çünki başqalarını görmürdü, atdan yıxıldı və Rüstəmin əli ilə həlak oldu. Güman edirsən ki, danışılan o iki göz budağı Simurğun iki qanadı idi”.

Bu hekayə də Firdovsinin “Şahnamə”sində olan hekayədən fərqlənir. Simurğun (yəni günəşin) xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, onun qarşısına güzgü qoyulanda gözü qamaşdırır. Zal cilalanmış dəbilqə və döyüş paltarlarını Rüstəmə geyindirir. Zal Rüstəmi Simurğun qarşısından meydana göndərir ki, Simurğun parıltısı güzgülərdən gözünə düşsün və kor olsun. “Güman edirsən ki, danışılan o iki göz budağı Simurğun iki qanadı idi”. Müəllif bu cümlə ilə Firdovsinin rəvayətinə işarə edir. Yəni Rüstəmin İsfəndiyarın gözünə atdığı və ölümünə səbəb olan o iki göz budağı Simurğun iki qanadı idi. “Şahnamədə”ki İsfəndiyar səltənət axtarışındadır və Güştəsbın canişini olmaq ümidi ilə Rüstəmlə müharibəyə gedir. Rüstəm qüdrət və qəhrəmanlıq təcəssümüdür. “Şahnamə”də o heç vaxt məqam və şahlıq hərisi olmur. Zalın oğlunun ilahi nur təcəssümü olan Simurğla bağlılığı vardır. Simurğun həm Rüstəmin dünyaya gəlməsində, həm İsfəndiyarla döyüşündə böyük rolu vardır. Rüstəm Simurğun köməkliyi ilə İsfəndiyar üzərində qalib olur. Rüstəm döyüş zamanı Simurğun vətəni olan Şərqə tərəf, yəni zülmətdən işığa doğru gedir.

On iki emalatxanadan məqsəd qədim ulduzlardır.

“Dedim: Ey pir, Davudun zirehi nədir? Dedi: Davudun zirehi sənin üzərinə qoyulan bu müxtəlif bəndlərdir. Dedim: Bunu necə edirlər? Dedi: Yuxarıdakı o on iki emalatxananın hər üçünə bir halqa qoyurlar, o on iki qapıya dörd natamam halqa qoyurlar, sonra o dörd halqanı bu yeddi ustaya verirlər ki, hər biri onda bir iş görsün. Yeddinci ustanın əlinə düşəndə tarlaya göndərilər və müddətlər natamam qalsın. Sonra dörd halqanı bir halqaya salırlar və halqaların hamısı möhkəm idi, sonra sənin kimi bir şahini əsir edirlər və o zirehi onun boynuna salırlar ki, onun boynunda tamamlansın. Pirdən soruşdum ki: Hər zirehin neçə halqası olar? Dedi: Deyə bilsən ki, ümmanın neçə qətrəsi olar, saya bilərsən ki, hər zirehin neçə halqası olar”.

“Davudun zirehi” birləşməsi Ənbiya surəsinin 80-cı ayəsindən götürülmüşdür:

وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَّكُمْ لِيُحْصِنَكُمْ مِّنْ بَأْسِكُمْ فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ

“Biz (Davuda) sizi (düşmənlə) vuruşda qorumaq üçün zireh (toxumaq) sənətini öyrətdik”. (21/80)

Söhrəvərdinin həm bu əsəri, hə də “Munisul-uşşaq” əsərinə əsasən deyə bilərik ki, o, insanın cisminin dörd ünsürdən yaranması qənaətindədir.

“Dörd müxtəlif bəndi (su, hava, od, torpaq) mənim üzərimə qoydular”.

“Bəlarək qılıncı” ölümün simvoludur. “Dedim: Bu zirehi nə ilə özündən uzaqlaşdırmaq olar? Dedi: Bəlarək qılıncı ilə. Dedim: Bəlarək qılıncı harda əldə olunur? Dedi: Bizim vilayətdə bir cəllad var, o qılınc onun əlindədir və müəyyəndir ki, hər bir zireh neçə müddət vəfa edər?”

Müddət sona çatanda o cəllad Bəlarək qılıncını elə vurur ki, bütün halqalar bir-birindən ayrılır. Pirdən soruşdum ki, zirehi geyinənə zərər dəyəndə fərqi olar? Dedi: Fərqi var, bəzisində zərər elə çatır ki, əgər bir kəsin yüz il ömrü olsa və “ömrü əsnasında daim görəsən hansı əziyyət daha ağırdır?” - sualını düşünsə və mümkün olan hər əziyyəti xəyala gətirsə, heç vaxt Bəlarək qılıncının yarası xatirinə gəlməmiş olar; amma bəzilərinə daha asan olar”.

Bədənin ölümü ilə ruh zindan əsarətindən azad olur. Əzrail ölüm qılıncını cismin zirehinə vurur və onun halqaları qırılıb tökülür. Ölümün əziyyəti hamı üçün eynidir. Ancaq salıqlar ölümdən əziyyət çəkirlər, dünyaya bağlılar isə çox əziyyət çəkirlər.

“Dedim: Ey pir, nə edim ki, o əziyyət mənə asan olsun? Dedi: Dirlik bulağını əldə et və o bulaqdan başına su tök ki, bu zireh sənə bədəninə tökülsün və qılıncın yarasından amanda olasan. Ki, o su bu zirehi darlaşdırır və zireh dar olanda qılıncın yarası asan olar. Dedim: Ey pir, bu həyat suyu hardadır? Dedi: Zülmətlərdə, əgər onu axtarsan, Xızır kimi çarıqları ayağına geyin, təvəkkül yolunu tut ki, zülmətlərə çatasan. Dedim: Yol hansı tərəfdəndir? Dedi: Hansı tərəfdən getsən. Əgər yol getsən, yol apararsan. Dedim: Zülmətin nişanı nədir? Dedi: Qaralıq və sən özün zülmətdəsən, amma sən bilmirsən; bu yolu gedən kəs özünü qaranlıqda görsə bilər ki, ondan əvvəl də qaranlıqda olmuşdur və heç vaxt gözü ilə işığı görməmişdir; Belə ki, gedənlərin birinci addımı budur və burdan tərəqqi etməsi mümkündür. İndi əgər kimsə bu məqama çatsa, buradan irəliləyə bilər. Həyat bulağının iddiaçısı qaranlıqda çox sərgərdanlıq çəkir. Əgər o bulağın əhli olsa sonda qaranlıqdan sonra işıqlılığı görər. Elə isə onu həmin işığın ardınca tutmaq lazım deyil ki, o işıq həyat bulağının üstündə asimandan bir nurdur; əgər çatsa, həmin bulaqda qüsl etsə, bəlarək qılıncının yarasından amanda olar:

Eşq qılıncı ilə öldürül ki, əbədi ömür tapasan

Ki, Bu Yəhyanın qılıncından kimsə dirilməz.

Kim o bulaqda qüsl etsə, heç vaxt çirklənməz. Kim həqiqətin mənasını tapdısa, o bulağa çatdı. Bulaqdan çıxanda istedad qazandı, bələsan yağı kimi olar ki, əgər ovcunu günəşin

qarşısında tutsa və o yağdan bir damcını əlinin içinə damızdırsa, əlinin arxasından çıxar. Əgər Xıız olsan, Qaf dağından asan keçə bilərsən.

O əziz dostu bu macəranı deyəndə dedi, sən o şahinsən ki, tələdəsən və ovlayırsan, indi mənə tərkinə bağla ki, pis ov deyiləm.

Mən o şahinəm ki, aləmin ovçuları

Hər zaman mənə möhtacdırlar

Mənim ovum qaragözlü ceyranlardır

Ki, hikməti göz yaşı kimi gözdən səpərlər

Bizim yanımızda bu sözlərdən uzaqdırlar

Bizim yanımızda bu mənadan yonurlar”.

Söhrəvərdinin baxışında “Dirilik suyu” mərifətdir. “Dedim: Yol hansı tərəfdəndir? Dedi: Hansı tərəfdən getsən.

Bu cümlə Bəqərə surəsinin 115-ci ayəsi

وَاللَّهُ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَظِيمٌ

Şərq də, Qərb də Allahındır: hansı tərəfə yönəlsəniz (üz tutsanız) Allah oradadır. Şübhəsiz ki, Allah (öz mərhəməti ilə) genişdir, (O, hər şeyi) biləndir! (2/115)

Əgər yol getsən, yol apararsan.”

Bu cümlə isə Ənkəbut surəsinin 69-cu ayəsinə işarədir.

وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا

Bizim uğrumuzda cihad edənləri öz yollarımıza (Bizə tərəf gətirib çıxardan behişt yollarına) qovuşduracağıq.(29/69)

Avaz-e pər-e Cəbrail

Cədvəl № 2

1.	Allaha həmd və peyğəmbərə salam	Allaha həmd və peyğəmbərə salamlarla başlayır
2.	Əsərin adı	Səslər (kəlmələr, ruhlar) Cəbrail qanadının avazıdır
3.	Yazılma səbəbi	Cəbrail qanadının avazının şərhə
4.	Ağlın tərifi	Ağıl mücərrəd varlıqdır
5.	Ağlın simovlu	Cəbrail
6.	Ağlın məkanı	Şəhadət barmağının ona yolu olmadığı Nakocaabad
7.	Ağlın yaşı	Cəbrailin yaşı qədər
8.	Salik insan	özü

9.	Salikin simvolu	yoxdur
10.	Salikin əvvəlki yeri	Atanın xanəgahı (ruhlar aləmi)
11.	Salikin hazırkı yeri	Dünya (qadınların hücrəsi, uşaqların hücrəsi, şəhər), qürur aləmi (dünya) Cəbrail qanadının səsi və kölgəsidir, yəni sol qanadı
12.	Salikin getdiyi yer	Səhra (məna aləmi), işıqlı ruhlar onun sağ qanadındandır
13.	Ağlın dərəcələri	on
14.	Hekayə	yoxdur
15.	Sual-cavab	Onuncu ağılla özünün dialoqu
16.	Son məqsəd	Sonuncu kəlmə olan Cəbrailə çatmaq

Söhrəvərdinin farsdilli sufi ədəbiyyatına bəxş etdiyi digər maraqlı əsər “Avaz-e pər-e Cəbrail” (Cəbrayılın qanad səsi) (Səccadi, 1386, s.137-145) risaləsidir.

1. Allaha həmd və peyğəmbərə salam: Sonsuz müqəddəslik Həzrət qəyyumluğa malikdir, başqasına yox; hökmsüz təsbih cənab kibriyaya layiqdir, şəriksiz. Şükr olsun o müqəddəsə ki, hər kəsin varlığı ondandır, onun o olmasının nəticəsidir və olması lazım olan varlıq Onun varlığından idi. Salam və afərin o Xacənin ruhuna olsun ki, onun təharət nurunun işığı şərqu və qərbə saçdı, onun şəriətinin şüasının parıltıları şərqlər və qərblərə çatdı və onun səhabələri və onun ənsarına.

2. Əsərin adı: Necə olur ki, göy geyinənlər (sufilər) səslərin bəzisini Cəbarilin qanadının avazı adlandırırlar? Dedi: Bil ki, sənin hissələrinin müşahidə etdiyi şeylərin çoxu Cəbrailin qanadının səsidir; Və soruşana dedi: Cəbrailin qanadının səslərindən biri sənsən. Bu iddialı münkir faydasız təəssüb edirdi ki; bu sözün mənasını puçluq və sayıqlamaqdan başqa necə fərz etmək olar? Onun kobudluğu bura kimi çatdığından mən də əziyyətin hiddətindən onu axtardım, fikir ətəyini çiynimə atdım və köynəyin dözümlü qolunu çırmaladım, ağıl bardaşını qurdum, onu avam və ləyaqətsiz adlandırdım və dedim: İndi mən Cəbrail qanadının avazının şərhinə düzgün əzm və möhkəm rəylə başladım, sən əgər kişisən və kişilərin hünərinə maliksən, dərk et; və bu cüzlüyü adını Cəbaril qanadının səsi adlandırdım.

3. Yazılma səbəbi: İndi mən Cəbrail qanadının avazının şərhinə düzgün əzm və möhkəm rəylə başladım

4. Ağlın tərif: Soruşdum ki: Böyüklər hansı ölkədən təşrif gətirmişlər? Səkinin kənarında olan pir mənə cavab verdi ki: Biz mücərrəd toplumuq.

5. Ağlın simovlu: Və bu sözlərin sonuncusu Cəbaildir (ə) və insanların ruhları bu sonuncu kəlmədənədir.

6. Ağlın məkanı: Biz mücərrəd toplumuq, “Nakocaabaddan” çatırıq. Mən onu anlamadım, soruşdum ki: O şəhər hansı ölkədənədir? Dedi: Həmin ölkədənədir ki, şəhadət barmağının ona yolu yoxdur.

7. Ağlın yaşı: qoca

8. Salik insan: Müəllifin özüdür. Mən nüfuzlu qadınların hücrəsindən çıxıb uşaqların hücrəsinin bəzi qeydindən xilas olan zaman gecənin ilk qaralığı mina rəngli fələyin dibini dövrəyə aldığı və yoxluq qardaşının əli aşağı aləmin ətrafında ayrıldığı bir gecə bizə yuxunun hücumundan qunut hasil oldu. Əlimdə bir şam var idi, ananın saray kişilərinin qəsdində oldum və o gecə dan yeri sökülənə kimi orada təvaf edirdim. Ondan sonra atamın xanəgahına daxil olmaq istədim.

9. Salikin simvolu: Yoxdur

10. Salikin əvvəlki yeri: Atanın xanəgahı (ruhlar aləmi).

11. Salikin hazırkı yeri: Dünya (qadınların hücrəsi, uşaqların hücrəsi, şəhər), qürur aləmi (dünya) Cəbrail qanadının səsi və kölgəsidir, yəni sol qanadı.

12. Salikin getdiyi yer: Səhra (məna aləmi), işıqlı ruhlar onun sağ qanadındandır

13. Ağlın dərəcələri: on

14. Hekayə: Yoxdur

15. Sual-cavab: Onuncu ağılla özünün dialoqu

16. Son məqsəd: Sonuncu kəlmə olan Cəbrailə çatmaq

Söhrəvərdinin bu əsərində də sufi əsərlərinə xas olan bir çox xüsusiyyətləri görmək olar. Onlardan ən çox Quran ayələri və hədislərə üstünlük verilmişdir. Şeirlər, haşiyəli hekayələr bu əsərdə yoxdur. Amma rəmz dilinə böyük üstünlük verilmişdir.

“Avaz-e pər-e Cəbrail” risaləsinə bir müqəddimə və üç hissəyə bölmək olar. Müqəddimə Allahın həmdini, Peyğəmbər və ənsarına salamlarla başlayır. Daha sonra kitabın yazılma səbəbini açıqlayır. Təəssüb əhlindən olan biri Xacə Əbu Əli Farmədinin hekayəsindəki cümləyə irad bildirir və deyir: “Necə olur ki, göy geyinənlər (sufilər) səslərin bəzisini Cəbrailin qanadının avazı adlandırır? Xacə cavab verir ki: “Bil ki, sənənin hissələrinin müşahidə etdiyi şeylərin çoxu Cəbrailin qanadının səsidir; Və soruşana dedi: Cəbrailin qanadının səslərindən biri sənənsən.” Amma həmin adam belə bir sözü qəbul etməni sayıqlama adlandırır. Buna görə də Söhrəvərdi “Avaz-e pər-e Cəbrail” əsərini qələmə alır.

Risalənin birinci hissəsi rəmzi-fəlsəfi bəhslərdir. Söhrəvərdi öz sülukunu birinci şəxsin təkinin dilindən başlayır. “Mən nüfuzlu qadınların hücrəsindən (maddi dünya) çıxıb uşaqların

hücrəsinin (hisslər dünyası) bəzi qeydindən xilas olan zaman gecənin ilk qaralığı mina rəngli fələyin dibini dövrəyə aldığı və yoxluq qardaşının əli aşağı aləmin ətrafında ayrıldığı bir gecə bizə yuxunun hücumundan qunut hasil oldu. Əlimdə bir şam (ağıl ya qəlb çırağı) var idi, kişilərin sarayına yollandım (mücərrədat aləmi) və o gecə dan yeri sökülənə kimi orada təvaf edirdim. Ondan sonra atamın (mürşid, fəal ağıl, Cəbrail) xanəgahına (misal aləmi) daxil olmaq istədim. Və xanəgahın iki qapısı var idi, biri şəhərin qapısı (hisslər aləmi), biri səhra və bostanın qapısı (məqul aləmi). Getdim və şəhər qapısı olan bu qapını möhkəm bağladım, onu bağlayandan sonra səhranın qapısına getdim. Baxanda on xoş simalı piri (on ağıl) gördüm ki, bir səkidə yer tutmuşudular. Mənə onların heybət, böyüklük fərri çox qərribə gəldi, onların rəngi, bəzəyi, surəti və cazibəsi məndə qərribə bir heyrət yaratdı, belə ki, dilim danışmaqdan tutuldu.”

“Böyük qorxu və həyəcanla bir ayağımı qabağa qoydum və digərini arxada saxladım. Sonra dedim, cəsarət göstərim və onların xidmətinə yetişim, nə olur olsun. Yavaş-yavaş getdim və səkinin kənarında olan qocaya salam verdim. Doğurdan böyük ehtiramla mənim salamımı aldı və lütfle mənim üzümə gülümsədi. Necə ki, ağıl dişlərinin forması mənim gözümdə zahir oldu, onun əzəmətindən bütün parlaq yaxşılıqların doğuşu məndə birinci oyanışda qalmışdı. Soruşdum ki: Böyüklər hansı ölkədən təşrif gətirmişlər? Səkinin kənarında olan pir mənə cavab verdi ki: Biz mücərrəd toplumuq, “Nakocaabaddan” çatırıq. Mən onu anlamadım, soruşdum ki: O şəhər hansı ölkədənir? Dedi: Həmin ölkədənir ki, şəhadət barmağının ona yolu yoxdur. Mənə məlum oldu ki, pir bilicidir. Dedim: Kərəm hökmü ilə, bildir ki, sizin vaxtınızın çoxu nəyə sərf olunur? Dedi: Bil ki, bizim işimiz dərzilikdir, biz hamımız Allahın kəlamını qoruyarıq və səyahət edirik. Soruşdum ki: Səndən yuxarıda oturan bu qocalar niyə sükutu seçirlər? Cavab verdi ki, ona görə ki, sizin kimilərin onlarla danışmağa ləyaqəti yoxdur, mən onların diliyəm və onlar sənə kimilərlə danışmağa başlamazlar”.

Onlardan onuncu ağıl Cəbrail ilə danışmağa başlayır. Onların mücərrədliyini və “Nakocaabadda”da olmasını öyrənir. Salik həmin şəhərin hansı ölkədə olduğunu soruşanda işarə barmağının ora yolu olmadığını eşidir. Bu cümlədən başa düşürük ki, Nakocaabad məkanı əl ilə göstərilə bilməyən yerdir. Saliklə onuncu ağılın danışığından məlum olur ki, onlar Allahın kəlamını qoruyur və dərzilik edirlər. Salik yalnız onuncu ağılla danışa bilir, çünki onuncu ağıl həm onların dilidir, həm də onlar saliklə danışmaq istəmirlər. Sonra salik gördüyü on bir tuluq, onların övladlarının olub olmadığı haqqında xəbər alır. Onuncu ağılın bu suallara cavabı ilə risalənin birinci hissəsi sona çatır.

İkinci hissədə salik şeyxdən ona Allahın kəlamı və dərzilik elmini öyrətməsini istəyir: “Dedim: Mənə dərzilik elmini öyrət. Gülümsədi və dedi: Heyhat! Sənə kimilərin buna əli yetməz. Bu elm sənə kimilərə müyəssər olmaz ki, bizim dərziliyimiz hərəkətə sığmır və lakin

sənə dərzilik elmindən o qədər öyrədilər ki, əgər öz xirqəni yamamağa ehtiyac olsa bacarasan və o qədər öyrənə bilərsən.

Dedim: Allahın kəlamını mənə öyrət. Dedi: Çox uzaqdır ki, sən bu şəhərdə olasan; Allah-Təalanın kəlamından çox miqdar öyrənə bilməzsən. Lakin müyəssər olanı sənə öyrədərəm. Tez mənim lövhəmi aldı, ondan sonra mənə çox qərribə bir heca öyrətdi. Belə ki, o heca ilə istədiyim hər sirri bilirdim. Dedi: Kim bu hecanı dərk etməsə, ona Allah kəlamının sirləri vacib etdiyi kimi hasil olmaz və kim bu hecanın əhvalından agah olsa, onda şərəf və mətanət yaranar.

Ondan sonra əbcəd elmini öyrəndim, bitəndən sonra lövhədə təsvirlər çəkdi, o qədərində ki, Allahın kəlamından mənim qüdrətimi artırdı və yaddaşımı genişləndirdi. Mənə o qədər qərribəliklər zahir oldu ki, bəyan həddinə sığmaz, nə vaxt problem yaranırdısa, şeyxə ərz edirdim, o çətinlikləri həll edirdi. Bəzən ruhun üfürülməsində çətinlik yaranırdı, şeyx belə işarə etdi ki, ruhul-quddusdan hasil olur”.

Şeyx açıqlama verir ki, “aşağı dünyanın hər dörd tərəfində olan hər şey Cəbrailin qanadından yaranır. Şeyxlə bu nizamın keyfiyyəti haqqında bəhs etdim. Dedi: Bil ki, sübhan və mütəal Allahın neçə böyük kəlməsi var ki, o kəlmələr onun kərim camalı səbəbindən nuranıdır və bəzisi bəzisinin üzərindədir. Birinci nur ulya kəlməsidir ki, ondan əzəmətli bir kəlmə yoxdur. Nur və təcəllada digər kəlmələrlə müqayisəsinə günəşin digər ulduzlarla nisbətini misal çəkmək olar”.

Şeyx Allahın kəlamlarını üç hissəyə - kübra (böyük), vusta (orta) və suğra (kiçik) kəlmələrinə bölür. Bu kəlmələr əlifbanın hərfləri ilə yaranan kəlmələr deyil. Bunlar varlıq kəlmələridir. Kübra kəlmələri mücərrəd varlıqlar, mələklər ya nurani kəlmələrdir. Birinci nur ulya kəlməsidir (birinci ağıl) və Cəbrail sonuncu nurdur. Vüsta kəlmələri fələkləri hərəkətə gətirən mələklərdir. Suğra kəlmələri insanların ruhlarıdır. Müəllif bu kəlmələrlə bağlı çox sayda Quran ayələrini də nümunə gətirmişdir.

Risalənin sonuncu hissəsi isə Cəbrailin qanadı və onun səsi haqqındadır: “Dedim: Mənə Cəbrailin qanadı haqqında xəbər ver. Dedi: Bil ki, Cəbrailin iki qanadı vardır; Bir sağ və o xalis nurdur, o mücərrəd qanad bütünlüklə haqqa aiddir; və sol qanadı var, bir hissəsi ayın üzərində ləkə kimi qaranlıq əlamətidir, tavusun ayağına oxşayır ki, o onun nişanəsi idi ki, bir tərəfində məhv olma vardır. Əgər onun haqqı olmasın baxsan, onun olması xüsusiyyətinə malikdir. Əgər onun zatının həqiqətinə baxsan yoxluq həqiqətinə malikdir və o bəlkə də lazımdır, bu iki mənə iki qanad mərtəbəsindədir. Sağ qanadın haqqa bağlılığı və sol qanadın özündə onun həqiqətinin etibarı”. “Şeyxdən soruşdum: Bu Cəbrail qanadı axır hansı surətə malikdir? Dedi: Ey qafil, bilmirsən ki, bütün bunlar rəmzlərdir ki, əgər zahirdə bilsələr bütün bu böyük hadisələr

nəticəsiz olar. Dedim: Heç gündüz və gecəyə yaxın bir kəlmə var? Dedi: Ey qafil, bilmirsən ki, sözlərin qalxdığı yer həzrət haqqdır”.

Artıq səhər açıldığı üçün salik öz gəldiyi yerə - şəhərə qayıtmalı idi. “Elə isə atamın xanəqahında yaxşı gün gəldi, eşik qapısını bağladılar və şəhərin qapısını açdılar və bazar adamları gəldilər və pirlər dəstəsi mənim gözümdən itdilər və mən onların söhbətinin həsrətində barmağımı dişlədim və ah çəkirdim, çox nalə edirdim və faydası yox idi”.

Munisul-uşşaq

Cədvəl № 3

1.	Allaha həmd və peyğəmbərə salam	Yusif surəsinin ayəsi ilə başlayır.
2.	Əsərin adı	Yusif və Züleyxanın eşq dastanından götürülüb
3.	Yazılma səbəbi	Eşqin hekayəsini danışmaq
4.	Ağlın tərifı	Allahın yaratdığı ilk parlaq gövhər ağıldır.
5.	Ağlın simovlu	Cavansaçlı qoca “cavid-e xerəd”, şeyx, pir
6.	Ağlın məkanı	Nakocaabad, Beytül-müqəddəs, Ruhabad
7.	Ağlın yaşı	Qədim ilə aiddir, amma il görməmişdir və çox qədimdir, amma süstlük hələ ona yol tapa bilməmişdir
8.	Salik insan	Ağlı (hüsnü, eşqi, hüznü) olan insan
9.	Salikin simvolu	Yusif, Züleyxa, Yaqub
10.	Salikin əvvəlki yeri	həm göyə aiddir, həm yerə, həm cismanidir, həm ruhani
11.	Salikin hazırkı yeri	torpaq aləmi
12.	Salikin getdiyi yer	bizim vilayətdən də (məna aləmi) bir guşəni onun üçün seçmişlər
13.	Maddi aləmin yeddi piri	Dəst-e istiqna, sine-ye tələb, biyaban-e heyərət, hökm-e riyazət, douran-e esteqamət, gəriban-e təslim, səccade-ye ibadət
14.	Hekayə	Burada iki qissə Adəmin yaranışı, Yusif və Züleyxa qissəsi nəql olunur
15.	Sual-cavab	Hüzn-Yaqub, eşq-Züleyxa
16.	Son məqsəd	Həyat suyu

“Munisul-uşşaq” (Səccadi, 1386:235-249) fikrimizcə Söhrəvərdinin farsdilli risalələri arasında öz məzmun gözəlliyi ilə fərqlənir. Bu əsər sufi əsəri olsa da, məzmunu bütünlüklə “Yusif və Züleyxa” dastanından götürülmüşdür. Söhrəvərdiyi qədər və ondan sonra yazılan

“Yusif və Züleyxa” mövzusunda yazılan heç bir əsərin süjeti bu qədər dolğun və maraqlı qurulmamışdır. Əsəri maraqlı edən cəhət hüsn, eşq, hüznün obrazların xüsusiyyəti kimi yox, hüsn, eşq, hüznün açıqlanması üçün Yusif, Züleyxa və Yaqub surətlərindən istifadə olunmasıdır. Belə bir metoddan istifadə olunması farsdilli sufi ədəbiyyatın birinci, bəlkə də sonuncudur. Əsərin adından da göründüyü kimi burada eşq dastanından bəhs olunur. Amma məqsəd təkcə eşqin bəyanı yox, həm də ağıl və mərifətin bəyanıdır. Bu əsərin dili o qədər rəvan və cəlbedicidir ki, oxuduqca ondan ayrılmaq olmur. Əsərdə Quran ayələri, fars və ərəb dilində kiçikhəcmli şeirlər, iki Quran qissəsi vardır.

1. *Allaha həmd və peyğəmbərə salam:* Söhrəvərdinin bu əsərinin müqəddiməsini digər əsərlərdən fərqləndirən cəhət onun Yusif surəsinin 3-cü ayəsi ilə başlamasıdır.

نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ

“Biz bu Qur’anı sənə vəhy etməklə sən üçün ən gözəl hekayəti (qissəni) danışırıq. Hərçənd ki, sən əvəlcə (ondan) əsla xəbərdar deyildin.” (12/3)

2. *Əsərin adı:* Ayədən də göründüyü kimi Yusif və Züleyxanın eşq dastanından götürülmüşdür.

3. *Yazılma səbəbi:* Eşq hekayəsinin üstündə insana nicat yolunun göstərilməsi.

4. *Ağlın tərif:* Bil ki, Sübhan və Mütəal Allahın yaratdığı ilk şey bir gövhər idi parlaq, onu ağıl adlandırdı ki, “Allahın yaratdığı ilk şey ağıldır” və bu gövhərə üç xüsusiyyət bəxş etdi: Biri Haqqı tanımaq, biri özünü tanımaq və biri əvvəl olmayıb sonra olanı tanımaq. Allah-Təalanı tanımağa bağlı olan xüsusiyyətdən hüsn yarandı ki, onu “gözəllik” adlandırırlar, özünü tanımağa aid olan xüsusiyyətdən eşq yarandı ki, onu “mehr” adlandırırlar, yox idi, sonra oldu xüsusiyyətindən hüzn yarandı ki, onu “kədər” adlandırırlar. Eyni bulaqdan yaranmış olan hər üçü bir-birinin qardaşıdırlar. Böyük qardaş olan hüsn özünə baxdı, özünü yaxşı əzəmətli gördü, onda sevinc yarandı, bir təbəssüm etdi, neçə min müqərrəb mələklər o təbəssümdən yarandı. Ortancıl qardaş olan eşqin hüsnlə ünsiyyəti var idi, gözünü ondan çəkə bilmirdi, xidmətində idi, hüsnün təbəssümü yarananda onda bir həyəcan qopdu, iztiraba düşdü, bir hərəkət etmək istədi, kiçik qardaş olan hüzn ondan asıldı, bu asılmadan asıman və yer yarandı.

5. *Ağlın simovlu:* Cavansaçlı qoca “cavid-e xerəd”, şeyx, pır

6. *Ağlın məkanı:* Yaqubun cavabında hüzn, Züleyxanın cavabında eşq öz məkanları haqqında məlumat verirlər. “Hüzn dedi: “Nakocaabad” ölkəsindən, pakların şəhərindən.” “Ey yüz min əziz can sənə fəda olsun, hardan gəlib hara gedirsən və səni nə çağırırlar? Eşq ona cavab verdi ki, Mən beytul-müqəddəsdənəm, ruhabad məhəlləsindən, hüsnün qapısından. Hüsnün qonşuluğunda bir evim var, mənim peşəm səyahətdir, tək sufiyəm, hər vaxt bir tərəfə üz tuturam, hər gün bir mənzildə oluram, hər gecə bir yerdə qərar tuturam.”

7. **Ağlın yaşı:** Qədim ilə aiddir, amma il görməmişdir və çox qədimdir, amma süstlük hələ ona yol tapa bilməmişdir.

8. **Salik insan:** Qeyd etdiyimiz bu əsərdə salik olaraq ağıl – hüsn, hüzn, eşq verilmişdir. Bunu bütün hekayə boyu görmək olar. Eşqin Züleyxaya verdiyi cavab da onu göstərir ki, bu üç qardaşlar saliklərdir: “Mənim peşəm səyahətdir, tək sufiyəm, hər vaxt bir tərəfə üz tuturam, hər gün bir mənzildə oluram, hər gecə bir yerdə qərar tuturam.

9. **Salikin simvolu:** Hüsnün simvolu Yusif, eşqin simvolu Züleyxa, hüznün simvolu Yaqubdur. “Yaxın gələndə hüsnü gördü ki, özünü Yusifə qatmışdı. Belə ki, hüsnlə Yusifin arasında heç bir fərq yox idi”. “Bir neçə gün keçdi, Yaqubun hüsnlə ünsiyyəti yarandı, belə ki, bir an onsuz qala bilmirdi. Nəyi vardısı, hüznə bəxş etdi, əvvəl gözünün qarasını peşkeş etdi ki,

وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ

“Dərd-qəmdən (həmişə ağlamaqdan Yə’qubun) gözlərinə ağ gəldi”. (12/84) sonra evini “beytül-əhzan” adlandırdı və idarəçiliyi ona verdi”. “Züleyxa bu sözü eşidəndə evi eşqə verdi və eşqi öz canında əziz tutdu. O vaxta qədər ki, Yusif Misirə gəldi.”

10. **Salikin əvvəlki yeri:** “Birdən bizim vilayətimizdə səs yayıldı ki, torpaq aləmində birini yaratmışlar, çox qəribədir, həm göyə aiddir, həm yerə, həm cismanidir, həm ruhani, o tərəfi ona vermişlər, bizim vilayətdən də bir guşəni onun üçün seçmişlər”.

11. **Salikin hazırkı yeri:** “Torpaqdan olan Adəmi (ə) yaradanda mələklər aləminə səs düşdü ki, müxalif dörd (ünsürdən) bir xəlifə yaratdılar. Birdən təqdir rəssamı tədbir pərgarını torpaq taxtasına qoydu, gözəl bir surət yarandı. Bir-birinə düşmən olan bu dörd ünsürü xüsusi zabitlər olan bu yeddi gedənə verdilər ki, onları altı cəhətli zindanda məhbus etdilər. Necə ki, günəş Cəmşidi qırx dəfə mərkəzin ətrafına çıxdı, “Qırx sabah” tamam olanda insanlıq köynəyini boyunlarına saldılar ki, dörd ünsür yeganə oldu”.

12. **Salikin getdiyi yer:** Bizim vilayətdən (ağlın olduğu yer) də bir guşəni onun üçün seçmişlər.

13. **Maddi aləmin yeddi piri:** Dəst-e istiqna (istiqna əli), sine-ye tələb (tələb sinəsi), biyaban-e heyərət (heyərət biyabanı), hökm-e riyazət (riyazət hökmü), douran-e esteqamət (istişamət dövranı), gəriban-e təslim (təslim yaxası), səccade-ye ebadət (ibadət səccadəsi). “İndi ki, bizi ayırdılar tədbir odur ki, hər birimiz bir tərəfə üz tutaq, riyazət hökmü ilə səfərə çıxaq, bir müddət sabitqədəm dünyanın ayağı altında tapdanaq, təslim yaxasını başımıza çəkək, qəzavüqədərin rəngbərəng səccadəsində bir neçə rükət qılaq, olsun ki, bu varlıq və fəsad aləminin tərbiyəçiləri olan bu yeddi guşəneşin pirin səyi ilə şeyxin xidmətinə qayıdaq”.

14. Hekayə: Bu əsərdə Quranda olan Adəmin yaranışı hekayəsi, Yusif və Züleyxa hekayəsi verilmişdir. Amma bunlara haşiyəli hekayə demək olmaz. Çünki əsərin özü ikinci hekayənin əsasında qurulmuşdur. Adəmin yaranışı hekayəsini isə müqəddimə kimi verilməsini deyə bilərik.

15. Sual-cavab: Hüznə Yaqub, eşqlə Züleyxa arasında dialoqlar mövcuddur. Ən uzun dialoq isə eşqin insanı Züleyxaya tanıtdırığı hissədir.

16. Son məqsəd: Burada da əsərin son məqsədi insanın həyat suyunu tapmasıdır. “Dərhal pır salam verir, onu əzizləyir və öz yanına çağırır. Orada “həyat suyu” adlanan bir bulaq vardır, orada qüsul etməsini buyurur. Əbədi həyat qazananda İlahi kitabı ona öyrədir.”

Söhrəvərdinin “Munisul-uşşaq” əsərində digər əsərlərdə rast gəlmədiyimiz “can şəhristanı” adlı bir ifadə vardır ki, onun haqqında yazılanları oxuduqdan sonra məlum olur ki, bura:

“Bil ki, bu doqquz mərtəbəli köşkün yuxarısında bir tağ vardır ki, ona “can şəhristanı” deyirlər və onun izzətdən olan divarı və əzəmətdən olan xəndəyi vardır”.

“Can şəhristan”ından məqsəd fəlsəfədə “aləm-e oqul” adlandırılan yerdir. Ümumiyyətlə, dünyanın yaranışı üç ümumi mərhələyə bölünür: “Aləm-e oqul”, “Aləm-e misal” və “Aləm-e maddə”. “Ağıllar aləmi”ndən məqsəd isə ilk dəfə Farabinin işlətdiyi, sonradan İbn Sinanın qəbul etdiyi və Söhrəvərdinin və Molla Sədranın dəyişikliklər etdiyi on ağıldır. Bu on ağıl nəzəriyyəsidəki ağıl insanın idrak ağılı yox, qeyri-maddi mücərrəd varlığa işarədir.

“Və o şəhristanın darvazasında cavansaçlı bir qoca vardır və onun adı “cavid-e xerəd” pıridir, o öz yerindən tərənəmədən həmişə səyyahlıq edir və yaxşı qoruyandır, ilahi kitabı oxuya bilir və əzəmətli fəsahtə malikdir, amma laldır. Qədim ilə aiddir, amma il görməmişdir və çox qədimdir, amma süstlük hələ ona yol tapa bilməmişdir”.

Burada işlənən “cavid-e xerəd” isə Söhrəvərdinin digər təbiri ilə desək əql-e sorx, əql-e fəal, yaxud Cəbraildir. “Əql-e sorx”, “Avaz-e pər-e Cəbrail”də də gördük ki, bu varlıq maddə və zamandan ayrı olduğuna görə ona “cavan qoca” deyilirdi.

Bəs “can şəhristan”ına daxil olmaq üçün nə etmək lazımdır?

و هر که خواهد که بدان شهرستان رسد ازین چهار طاق شش طناب بگسلد و کمندی از عشق سازد و زین ذوق بر مرکب شوق نهد، و به میل گرسنگی سرمه بیداری در چشم کشد، و تیغ دانش به دست گیرد، و راه جهان کوچک برسد، و از جانب شمال درآید و ربع مسکون طلب کند.

“Kim o şəhristana çatmaq istəsə bu dörd tağdan altı kəndiri kəssin və eşqdən bir kəmər düzəltsin, şövq miniyinə zövq yəhərini qoysun və aclıq mili ilə oyaqlıq sürməsini gözə çəksin və bilik qılıncını ələ alsın və kiçik dünya yoluna çatsın, şimal tərəfdən daxil olsun məskun dördə biri (insan yer kürəsinin dördə birində məskən salmışdır) tələb etsin”.

“Dörd tağ” dörd ünsürdən ibarət olan nasut aləmi”, “altı kəndir” altı cəhət, onlardan qırılmaq yəni nasut aləmi və onlardan qırılmaq deməkdir. Müəllif burada “eşq kəməri”, “zövq yəhəri”, “şövq miniyi”, “aclıq mili”, “ayıqlıq sürməsi”, “bilik qılıncı” təşbehlərindən istifadə etməklə dilini daha da gözəlləşdirmişdir. İnsan eşq, zövq, şövq, aclıq, oyaqlıq və biliklə öz sülukuna başlaya bilər.

“Və şəhristana çatanda üç təbəqəli bir köşk görür: Birinci təbəqənin iki hücrəsi var, birinci hücrədə suya bir taxt sərilməmiş və biri o taxta söykənmişdir, təbiəti rütubətə meyllidir, çox zirəkdir, amma unutkanlıq ona üstün gəlir. Hansı çətinliyi ona desən, dərhal həll edər, amma yadında qalmaz. Və onun qonşuluğunda ikinci hücrədə oddan bir taxt sərilməmiş və biri ona söykənmişdir, təbiəti quruluğa meyllidir, cəld çevik, amma çirkin, rəmzləri gec kəşf edə bilər, amma dərk etdisə, heç vaxt yadından çıxarmaz. Onu görəndə yağlı dili işə salar, onu rəngli şeylərlə aldatmağa başlayar və hər an özünü bir şəkildə ona təqdim edər. Onunla heç iltifat etməməlidir, ondan üz çevirməli, miniyə qışqırmalı və ikinci təbəqəyə getməlidir. “Orada da iki hücrə görür, birinci hücrədə küləkdən taxt salınmış, biri o taxta söykənmişdir, təbiəti soyuğa meyllidir, yalan demək, böhtan atmaq, hərzə danışmaq, öldürmək, yoldan çıxarmağı sevir. Və həmişə bilmədiyi şeyə hökm edir. Və onun qonşuluğunda ikinci hücrədə buxardan bir taxt sərilməmiş və o taxta biri söykənmişdir, təbiəti hərərətə meyllidir, yaxşını-pisi çox görmüş, gah mələklər kimi olur, gah divlər kimi, qəribə şeyləri onda taparlar, həmçinin yaxşı nicat bilir və cadunu ondan öyrənirlər. Onu görəndə yaltaqlıq edər və əlini cilovuna salıb onu həlak etməyə çalışar. Qılıncı ona göstərər, qılıncdan qorxar ta onun qarşısından qaçar”.

Üçüncü təbəqəyə çatanda ürəkaçan bir hücrə görür və o hücrədə torpaqdan bir taxt sərilməmişdir, biri o taxta söykənmişdir, təbiəti orta həddə yaxın, fikir ona üstün. Onun yanında çoxlu əmanət toplanmışdır, ona nə tapşırsalar, heç xəyanət etməz, bu camaatdan əldə olunmuş qəniməti ona tapşırlar ki, başqa bir vaxt işə yarasın. Ordan ayrılıanda getməyə başlar, qarşısına beş darvaza çıxar:

Birinci təbəqədə müştərək və xəyal, ikinci təbəqədə vahimə və müxəyyələ, üçüncü təbəqədə hafizə adlanan beş batini hissiyyat üzvü yerləşmişdir.

“Birinci darvazanın iki qapısı vardır və hər qapıda badama oxşayan uzun bir taxt sərilməmişdir və önündə biri qara və biri ağ olan iki pərdə salınmış və darvazaya çoxlu bəndlər vurulmuşdur. Biri hər iki taxta söykənib, gözətçilik ona aiddir. O neçə illik yolu görə bilər, daha çox səfərdədir, öz yerindən tərpənər, hara istəsə gedər. Bir məsafə olsa da, qısa zamanda çatır, ikinciyə çatanda buyurar ki, hər kəsi darvazaya qoymasın və əgər bir yerdən bir dəlik yaransa, tez xəbər verər”.

Gözlər – iki qapı, badama oxşarlıq, önündə bir qara bir ağ iki pərdə, görmək

“Və ikinci darvazaya gedər, ikinci darvazanın iki qapısı vardır, hər qapının uzun dəhlizi vardır, iç-içə tilsimlənmişdir və hər qapının axırında dairəvi bir taxt sərilmişdir və biri hər iki taxta söykənmişdir və o xəbər sahibidir və onun bir qapıya yolu vardır ki, həmişə üzündə olar. Və bu peyk təzə görünən hər surəti qəbul edər və ona çatdırar və o bunu dərk edər və ona buyurar ki, nəyi eşitsə tez desin, hər surətə özünə yol verməsin və hər avazla yoldan çıxmasın.”

Qulaq – iki qapı, uzun dəhliz, eşitmək

“O oradan üçüncü darvazaya gedər. Üçüncü darvazanın da iki qapısı vardır və hər qapıdan uzun dəhliz gedir ki, hər iki dəhlizin başı bir hücrəyə birləşir və o hücrədə iki kürsü qoyulmuşdur və biri hər iki kürsüdə oturmuşdur və xidmətçisi vardır ki, ona külək deyirlər. Hər gün dünyanın ətrafını dolanır, gördüyü hər yaxşı və pisdən ona bir fayda gəlir və o bunu tərifləyir və xərcləyir. Ona deyir ki, alış-veriş az etsin və artığın ətrafında fırlanmasın”.

Burun – iki qapı, uzun dəhliz, külək (nəfəs)

“Və oradan dördüncü darvazaya gələr və dördüncü darvaza bu üç darvazadan daha genişdir. Bu darvazada xoş sulu bulaq vardır, çeşmənin köynəyi mirvaridən divardır, çeşmənin ortasında rəvan taxt vardır və o taxtda biri oturmuşdur. Onu dadbilən adlandırırlar, o dörd müxalifi fərqləndirə bilir, hər dördünün bölgü və tərtibini o apara bilər. Və gecə-gündüz bu işlə məşğuldur, buyurar ki, o işi ehtiyac olan qədərində etsin”.

Ağız - əvvəlki üçündən geniş, xoş sulu bulaq, köynəyi miravridən, çeşmənin ortasında taxt (dil), dadbilən

“Və oradan beşinci darvazaya gələr və beşinci darvaza şəhristanın ətrafından çıxmışdır. Şəhristanda nə varsa bu darvazanın ortasındadır. Bu darvazanın ətrafında bir büsat qurulmuşdur və biri büsatda elə oturmuşdur ki, büsat ondan dolmuşdur. Səkkiz müxalifə hökm edir, hər səkkizinin arasında fərq yaradır və bir an bu işdən qafil deyil, ona fərqləndirən deyirlər. Buyurur ki, büsat qət olunsun və darvazanı bağlayar”.

Lamisə - şəhristanın ətrafından çıxıb, büsat onunla dolub.

Bunlar da insanın beş zahiri hissələrinin təsviridir.

Bu beş darvazadan kənara çıxanda şəhristanın ortasına gələr və şəhristan meşəsinə gedər. Ora çatanda yandırılmış bir atəş görər və biri oturub həmin atəşdə nəşə bişirir. Biri atəşi gücləndirir, biri bərk tutmuşdur ki, bişsin, biri daha lətif olanı ayırır, qazanın dibində qalanı ayırır və şəhristan əhlinə paylayır. Lətif olanı lətifə verir, çirkin olanı çirkinə çatdırır. Bir ucaboşu dayanıb yeməyi qurtaranın qulağını tutur və yuxarı çəkir. Meşənin ortasında bir şir və vəhşi qaban dayanmışdır, biri gecə-gündüz öldürmək və parçalamağa məşğuldur, digəri oğurlamaq, yemək və içməyə məşğuldur. Yəhərdən kəməndi açır və onların boynuna atır, möhkəm bağlayır və ordaca onları atır, miniyin cilovunu tapşırır, mindiyi heyvana qışqırır və

bir təkliklə bu doqquz qapıdan dünyaya çapır və can şəhristanının darvazasına çatır və özünü darvazanın qarşısına çatdırır.

İnsanın bədənində olan heyvani qüvvələr izah olunduqdan sonra, salik nəhayət ki, can şəhristanına gəlib çatır.

Salik “can şəhristan”ına çata biləndə o nə qazanır?

“Dərhal pir salam verir, onu əzizləyir və öz yanına çağırır. Orada “həyat suyu” adlanan bir bulaq vardır, orada qüsl etməsini buyurur. Əbədi həyat qazananda İlahi kitabı ona öyrədir”.

“Dirilik suyun”da qüsl edən ya ondan içən əbədilik qazanır. “Həyat suyu”ndan məqsəd mərifət ya ilahi sirlərdir. “Əql-e sorx” əsərində də bu bulağa işarə olunmuşdur. “Can şəhristan”ına çatmaq üçün salik beş daxili hissiyyat üzvü, beş xarici hissiyyat üzvü, heyvani qüvvələrdən qırılmalı, ixtiyari ölümü seçməlidir ki, “dirilik suyundan” içib əbədilik qazana bilsin.

Bu əsərdə böyük maraq doğuran səbəblərdən biri də bir çox sufi əsərlərində eşqin ağılla qarşı-qarşıya qoyulmaması, əksinə eşqin də ağıldan irəli gəldiyini göstərməkdir. Əsərin əsas qəhrəmanları olan hüsn-Yusif, eşq-Züleyxa və hüzn-Yaqub haqqında bunlar yazılmışdır. Əsər məhz ağıldan yaranmış olan bu üç salikin seyrü-sulukunu üzərində qurulmuşdur.

Hüsn-eşq-hüzn: “Padşah olan hüsn dedi ki, əvvəl mən təkə qabağa gedim. Əgər mənim xoşuma gəlsə, bir neçə gün orda qalaram, siz də mənim ardınca gəlin. Elə isə hüsn sultanı əzəmət miniyinə mindi və Adəm varlığının şəhərinə üz qoydu. Ürəkoxşayan xoş və xürrəm bir yer tapdı, endi, tamamilə Adəmi tutdu, elə ki, Adəmdə heç nə qoymadı”.

“Eşq hüsnün getməsindən xəbər tutanda əlini hüznün boynuna saldı və hüsnün ardınca getdi. Mələkut əhli xəbər tutanda birdəfəlik onların ardınca getdilər. Eşq Adəmin məmləkətinə çatanda hüsnü gördü izzət tacını başına qoyub Adəmin varlıq taxtında oturub. Özünü orada yerləşdirmək istədi, alını dəhşət divarına dəydi, yerə yıxıldı. Hüzn dərhal əlini tutdu. Eşq gözünü açanda mələkut əhlini gördü ki, sıx gəlmişdilər. Üzünü onlara tutdu, onlar özünü ona təslim etdilər və öz padşahlığını ona verdilər. Və hamılıqla hüsnün dərğahına üz tutdular. Yaxına gələndə eşq başçı olduğundan öz naibliyini hüznə verdi və dedi hamı yerin ətrafından öpsünlər. Çünki yaxınlığa taqətləri yox idi. Mələkut əhlinin gözü hüsnə düşəndə hamı səcdəyə getdilər və yeri öpdülər ki, “Bundan sonra mələklərin hamısı ona (tə’zim məqsədilə) səcdə etdilər”.

“Hüsn bir müddət idi ki, Adəmin varlıq şəhərindən çıxmışdı və öz aləminə üz tutub gözləyirdi ki, harada onun izzətinə layiq olan bir nişanə tapacaq. Növbə Yusifə çatanda hüsnə xəbər verdilər, hüsn dərhal yola düşdü. Eşq hüznün köynəyinin qolundan tutdu və hüsnün dalınca getdi. Yaxın gələndə hüsnü gördü ki, özünü Yusifə qatmışdı. Belə ki, hüsnlə Yusifin

arasında heç bir fərq yox idi. Eşq hüznə buyurdu ki, təvazö halqasını tərپətsin. Cənab hüsndən səs gəldi ki, kimdir. Eşq hal dili ilə cavab verdi ki:

Qulun yanına ciyəri xəstə qayıtdı

Biçərə ayaqla getdi, baş ilə qayıtdı.

Hüsn istiqna əlini tələbin sinəsinə qoydu, eşq həzin səslə bu beyti oxudu:

Həqiqətən mənim sənə tay kimsəm yoxdur

Cəfa etmə ki, mənim sənə cəfana taqətim yoxdur.

Hüsn bu nəğməyə qulaq asıb rahatlıqla ona cavab verdi:

Ey eşq, vaxt var idi, mən sənənlə şad idim

Bu gün özüm səndənəm, yadıma gəlmir.

Eşq elə ki, ümitsiz oldu, hüznün əlini tutdu, heyrət biyabanına üz qoydu və öz-özünə bunu zümzümə edirdi:

Sənəin vəslinə heç bir əl qalib olmasın

Mənəim canımdan qeyrisi sənəin qəminə yanmasın

İndi ki, intizarda günüm çatdı

Mən özüm getdim kimsə bu günə qalmasın.

Hüzn hüsndən ayrı qaldığından eşqə dedi: Biz hüsnün xidmətində sənəinlə idik, ondan xirqəmiz var, bizim pirimiz odur. İndi ki, bizi ayırdılar tədbir odur ki, hər birimiz bir tərəfə üz tutaq, riyazət hökmü ilə səfərə çıxaq, bir müddət sabitqədəm dünyanın ayağı altında tapdanaq, təslim yaxasını başımıza çəkək, qəzavüqədərin rəngbərəng səccadəsində bir neçə rükət qılaq, olsun ki, bu varlıq və fəsad aləminin tərbiyəçiləri olan bu yeddi guşəneşin piri səyi ilə şeyxin xidmətinə qayıdaq. Bu qərara gəldikdə hüzn Kənan şəhərinə üz qoydu və eşq Misir yolunu tutdu”.

“Hüznün yolu yaxın idi, bir mənəzillə Kənanə çatdı, şəhərin qapısından daxil oldu, bir pis istəyirdi ki, bir neçə günü onunla keçirsin. Kənanlı Yaqubun xəbərini eşitdi, birdən onun evinin qapısından daxil oldu, Yaqubun gözü ona sataşdı, tanışlıq və onda eşq əlaməti görünən bir müsafir gördü”. “Və o biri tərəfdən həyəcanlı eşq Misirə getdi, iki mənəzili bir mənəzil edib Misirə çatdı və beləcə yoldan bazara daxil oldu”. “Misir şəhərinə vəlvələ düşdü, adamlar topladılar, eşq qələndər kimi, üzü tərəşlanmış, hər yerdən keçir, hər xoşüzlü oğlana baxırdı, hər guşədən ciyərpərə axtarırdı. Heç kəs onun işinə rast gəlmirdi. Əziz-e Misrin sarayının yerini soruşdu və Züleyxanın hücrəsinin qapısından başını içəri saldı. Züleyxa bu hadisəni görəndə ayağa qalxdı.”

“Ərəbdə olanda mənəi eşq çağırırlar, Əcəmə gələndə mənə mehr deyirlər. Asimanda təhrik etməklə məşhürəm, yerdə sakitləşdirməklə tanınırım, çoxdankı olsam da, hələ cavanam və heç nəsiz olsam da, böyük nəsilənəm”.

“Bil ki, hüsnün adlarından biri camaldır və biri kamal. Və hədisdə vardır ki: “Həqiqətən Allah-Təala gözəldir və gözəlliyi sevir” Ruhani və cismani nə varlıq varsa, kamal axtarışındadırlar. Kimsəni görməzsən ki, onun camala meyli olmasın. Elə isə əgər yaxşı düşünsən hamı hüsnün axtarışındadır və onda çalışırlar ki, özlərini hüsnə çatdırsınlar. Və hamının sevimlisi olan hüsnə çatmaq da çətinidir. Çünki hüsnə qovuşmaq yalnız eşq vasitəsilə mümkün olar. Və eşq hər kəsə özünə yol verməz, hər yerdə sığınacaq salmaz, və hər gözə görünməz, əgər o səadətə layiq olan bir kəsin əlamətini görsə, hüznü göndərər ki, vəkil kimi evi pak etsin və kimsəni evə buraxmasın. Və eşq Süleymanın gəlişini xəbər versin və bu nidanı etsin ki

يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَجُنُودُهُ (نمل، 18، 18/27)

Zahir və batin hiss qarışıqlarının hər biri öz yerində qərar tutsun və ziyandan eşq qoşunu salamat qalsın. Yolun burnuna bir xələl dəyməsin. Və o ki, eşq gərək evin ətrafına dolansın, hamıya tamaşa etsin, qəlb hücrəsinə ensin, bəzisini xarab və bəzisini abad etsin. İşi həmin birinci üsulla etsin və bir neçə gün həmin işdə keçirsin, sonra isə hüsnün dərgahına getsin. Belə isə, məlum oldu ki, talibi mətluba çatdıran eşqdır. Cəhd etmək lazımdır ki, özünü ona layiq etsin ki, eşqi bilsin, aşıqlərin mənzil və mərtəbələrini tanısın, özünü eşqə təslim etsin və ondan sonra qəribəlikləri görsün.

Məhəbbət son həddə çatanda ona eşq deyirlər “Eşq ifrat dərəcədə olan məhəbbətdir”. Və eşq məhəbbətdən xüsusidir. Çünki bütün eşq məhəbbət olar, amma bütün məhəbbət eşq olmaz. Və məhəbbət mərifətdən xüsusidir. Çünki bütün məhəbbətlər mərifətdir, amma bütün mərifətlər məhəbbət deyil. Və mərifətdən iki qarşılıqlı şey doğar ki, ona məhəbbət və ədavət deyirlər. Çünki mərifət cismani ya ruhaniyə uyğun olacaq bir şeydir ki, onu xalis xeyir adlandırırlar və mütləq kamal deyirlər və insan nəfsi onun axtarışındadır, istəyir ki, özünü ora çatdırsın və kamal qazansın. Ya bir şeylə olacaq ki, nə uyğundur, nə münasib. İstər ruhani, istər cismani onu xalis şər adlandırırlar və mütləq nöqsan deyirlər. Və insan nəfsi daim ordan qaçır və oraya təbii nifrəti yaranır. Birincidən məhəbbət qalxır və ikincidən ədavət. Belə ki, birinci mərifət pilləsi, ikinci məhəbbət pilləsi, üçüncü eşq pilləsidir. Hamının üzərində olan eşq aləminə nərdivanın iki pilləsi mərifət və məhəbbətdən sonra çatmaq olar. Həmçinin eşq aləmi mərifət və məhəbbət aləminin sonudur və ona qovuşma güclü alimlər və zahid həkimlərin məqsədidir. Və buradan demişlər:

Eşq heç bir varlıqda yox idi

Aşılıq yalnız çatanda var idi.

Eşqi əşəqdən götürmüşlər və əşəqə o bitkidir ki, bağda ağacın dibində yaranır, əvvəl kökünü yerdə möhkəmləndirir, sonra başını çıxarır və özünü ağaca sarıyır və beləcə bütün ağacı bürüyənə qədər gedir. Ona elə işgəncə verir ki, ağacın damarlarının arasında nəm qalmır. Su və

hava vasitəsilə ağaca çatan hər qıdanı tarac edir, o vaxta qədər ki, ağac quruyur. Həmçinin insanlıq aləmindədir ki, mövcudatın xülasəsidir. Həbbətül-qəlbə bağlı olan müntəşibül-qamə ağacıdır və həbbətül-qəlb mələkut dünyasında bitir, onda olan hər şeyin canı vardır. Necə ki, demişlər:

Orda məkanı olan hər şeyin

Daş və quru gilini canı vardır.

Eşq ağasının evində doğulan bəndədir ki, əzəl şəhristanında bəslənmişdir, əzəl və əbəd soltanı iki dünyanın dərğalığını ona təqdim etmişdir, bu darğa hər vaxt bir yerə gedər, hər müddət bir iqlimə nəzər salar. Onun fərmanında belə yazılmışdır ki, hansı şəhərə üz tutsa, o şəhərə xəbər çatar, onun üçün bir inək qurban edərlər ki,

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقْرَةً (بقره، 67)

Nəfs inəyi öldürülməyə qədər o şəhərə qədəm basmaz. Və insan bədəni şəhər kimidir, onun üzvləri onun küçələri və onun damarları onun arxlarıdır ki, küçəyə axıtmışlar və onun hissələri sənətkarlardır ki, hər biri bir işə məşğuldurlar.

Nəfs inəkdir ki, bu şəhərdə xarablıqlar edir və onun iki buynuzu vardır. Biri tamah və biri arzu. Xoş rəngi var, açıq sarıdır, aldadıcı, kim ona baxsa şad olar.

صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسْرُّ النَّاطِرِينَ (بقره، 69)

Və hər inək bu qurbanlığa layiq deyil və hər şəhərdə belə inək yoxdur və hər kəsdə o ürək yoxdur ki, bu inəyi qurban edə bilsin və hər vaxt bu xoşbəxtlik hər kəsə nəsisib olmaz.

İllər lazımdır ki, əsil bir daş günəşdən

Ləl olsun, bədəxşan dürrü, ya Yəməndə əqiq.

Müəllif əsərin sonunda “nəfs inəyi” ifadəsini işlətməklə qeyd edir ki, insan “can şəhristan”na çatmaq üçün öz daxilindəki nəfsi öldürməlidir. Çünki bu inəyin bir buynuzu tamah, digəri isə arzudur. Yalnız öz nəfs inəyini qurban edə bilən kəslər “can şəhristan”na çata biləcəklər.

Səfir-e Simurğ

Cədvəl № 4

1.	Allaha həmd və peyğəmbərə salam	Allaha həmd və peyğəmbərə salamla başlayır
2.	Əsərin adı	(Avaz-e pər-e Cəbraildəki kimi) səslər, kəlmələr, elmlər Simurğun səşindəndir
3.	Yazılma səbəbi	Ürək sirri, batini sirlərdən danışmaq
4.	Ağlın tərifi	Bütün elmlər ağla bağlıdır.
5.	Ağlın simovlu	Simurg

6.	Ağlın məkanı	Qaf dağı
7.	Ağlın yaşı	Hər sübh çağı min ilə bərabər olan təqvimdir (yəni sonsuz)
8.	Salik insan	özü
9.	Salikin simvolu	şanapipik
10.	Salikin əvvəlki yeri	Ruhlar aləmi
11.	Salikin hazırkı yeri	Yuva (dünya)
12.	Salikin getdiyi yer	Qaf dağının kölgəsi, ruhlar aləmi
13.	Ağla çatmağın yolları	Hörümçək torunu özündən uzaqlaşdırmaq (19 quş)
14.	Əsərin hissələri	Əsər müqəddimə, iki hissə (6 fəsil) və xatimədən ibarətdir
15.	Son məqsəd	Simurğ olmaq

Şəhabəddin Söhrəvərdinin digər dərin məzmunlu sufi əsəri “Səfir-e Simurğ” (Söhrəvərdi, 1381) əsəridir.

1. Allaha həmd və peyğəmbərə salam: Həmd olsun həyat bəxş edənə və varlıqları yaradana, salam olsun risalət xacələri, nübuvvət simalı imamlar, böyük şəriət sahibi, ən uca təriqət hidayətçisi Məhəmməd Mustafaya (ə).

2. Əsərin adı: Amma sonra. Bu bir neçə kəlmədir təcrid əhvalı haqqında deyilmişdi və söz iki hissədə hüdudlanmışdır: birinci hissə başlanğıclar, ikinci hissə məqsədlərdir və bu cüvz Səfir-e Simurğ adlandırılır.

3. Yazılma səbəbi: Bu aşıqlər üçün ürək sirri və batini sirləri danışar. Sinədən çıxan bu kəlmələr ondan və onun nidasından savayı bir şey deyil.

4. Ağlın təriqi: Bütün elmlər bu Simurğun cəh-cəhindəndir və ondan çıxarmışlar, ərqənun kimi qəribə sazlar və qeyrisini onun səsindən çıxarmışlar.

5. Ağlın simovlu: Simurğ

6. Ağlın məkanı: Bu müddətdə bir Simurğ olar ki, onun cəh-cəhi yatmışları ayıldar və onun məskəni Qaf dağındadır.

7. Ağlın yaşı: Və bu min həqiqət əhlinin təqvimində əzəmətli lahut məşriqindən bir sübh çağıdır.

8. Salik insan: Özü

9. Salikin simvolu: Pakruhlular belə etmişlər ki, hər o şanapipik ki, bahar fəslində öz yuvasını tərək edər, öz dimdiyi ilə qanad və lələyini qoparar və Qaf dağına gedər Qaf dağının kölgəsi onun üzərinə düşər bu zaman min il miqdarındadır ki

10. Salikin əvvəlki yeri: Quşlar (ruhlar) aləmi

11. Salikin hazırkı yeri: Yuva (dünya)

12. Salikin getdiyi yer: Qaf dağına gedər Qaf dağının kölgəsi onun üzərinə düşər

13. Ağla çatmağın yolları: Kimlər ki, hörümçək emalatxanasını kənara qoymaq istəyirlər on doqquz köməkçini özlərindən uzaqlaşdırırlar, beş aşkar quş, beş gizli quş, iki iti hərəkətli quş, beş hərəkəti asta və gizli olan yolçu. Və bütün bu quşları özündən uzaqlaşdırmaq çətindir. Çünki kim uçmaq istəsə, bütün bu quşlar qarşıya çıxarlar və onu hərəkətdən saxlayarlar. Və bütün quşlardan gizlinini dəf etmək çətindir. Onların arasında bir ada vardır ki, orda son kəndir olar. Nə qədər insanlar getsələr, ayaqlarına atarlar. Birdən onların boynuna salarlar və hərəkətdən saxlayarlar ki, həyat suyunu tapmasınlar. Və eşitdim ki, bir kəs fırlananda ya Nuhun gəmisində otursa və Musanın əsasını əlinə alsın, xilas olar.

14. Əsərin hissələri: Birinci hissə: Və o üç fəsildir: Birinci bu elmin üstünlüyü haqqında, ikinci başlayanlar əhlinə zahir olan haqqında, üçüncü səkinə haqqında. İkinci hissə üç fəsildir: Birinci fəna haqqında, ikinci kim daha alimdir daha arifdir, üçüncü hissə haqqın ləzzətinin bəndəyə isbatı haqqında. İkinci hissənin birinci fəslə: Fəna haqqında, “Kim daha arifdirsə, daha alimdir” haqqında, Üçüncü fəsil: Haqq-Təalada bəndənin ləzzətinin isbatı

15. Son məqsəd: Bu müddətdə bir Simurğ olar ki, onun cəh-cəhi yatmışları ayıldar

“Səfir-e Simurğ” əsərinin təhlilindən belə qənaətə gəldik ki, bu əsərdə də Söhrəvərدي digər əsərlərdə işlətdiyi “qırmızı ağıl”, “Cəbrail”, “cavid-e xerəd” olan onuncu ağıla qovuşmaqdan bəhs edir. Bu əsərdə də Quran ayələri, hədislər, şeirlər vardır. Lakin bu əsəri digərlərindən fərqləndirən başlıca xüsusiyyət onun farsdilli nəsrin nümunəsi olması ilə yanaşı, həm də çox mükəmməl bir elmi məqalə təsiri bağışlamasındadır. Gördüyümüz kimi burada məqalə giriş, iki hissə, altı fəsil və nəticədən ibarətdir ki, bu da dolğun elmi baxışların ifadəsi üçün işlədilən bölgüdür. “Munisul-uşşaq”da salikin “can şəhristanın”a çatmaq üçün beş daxili, beş xarici hissiyyət üzvləri, heyvani qüvvələrdən danışıldığı kimi burada da 19 quşdan bəhs olunur ki, onlar da aşağıdakılardan ibarətdir. Burada da “Munisul-uşşaq”da olduğu kimi məhəbbət və eşq bəhslərinə toxunmuş və onların açıqlamasını vermişdir.

Kitabın sonunda deyilir ki, kim hörümçək emalatxanasını (torunu) özündən uzaqlaşdırmaq istəyirsə, on doqquz həmkarı özündən uzaqlaşdırın. Beş aşkar quş (beş zahiri hissə), beş gizli quş (beş batini hissə), iki iti hərəkətli quş (şəhvət və qəzəb qüvvəsi), yeddi asta gedən və gizli hərəkətdə olan quş (qidalanma, böyümə, çoxalma, cəzb, həzm, saxlama, dəf etmə).

Bu əsər də İbn Sinanın “Risaleyi-teyr” və öz yazdığı “Əql-e sorx” kimi ruh quşlarının dünya bağlarından qırılıb Simurğa çatmasına həsr olunmuşdur.

Luğət-e muran

Cədvəl №5

1.	Allaha həmd və peyğəmbərə salam	Allaha həmd və peyğəmbərə salamla başlayır
2.	Əsərin adı	Adı Quranın Nəml surəsinin 18-ci ayəsindəndir və ya ilk hekayə qarışqalardan olduğu üçün “Qarışqaların dili” adlanır
3.	Yazılma səbəbi	Sülukun üsulunun bəyanı
4.	Ağlın tərifı	Ağıl insana bacarıq, hakimlik, dünyagörüşü və s. bəxş edir.
5.	Ağlın simovlu	Keyxosrovun camı
6.	Salik insan	özü
7.	Salikin simvolu	Qarışqa, hakim tısağa, Keyxosrovun camı, buqələmun, şanapilik
8.	Salikin əvvəlki yeri	Ruhlar aləmi (tavus)
9.	Salikin hazırkı yeri	Zülmət yuvası, tısağa yuvası, bülbülün yuvası, yarasaların arası, bayquşların arası, səbət (qaranlıq və qapalı dünya), yeddi filizin olduğu ev (dünya)
10.	Salikin getdiyi yer	Öz əslinə qayıdar, laməkandır, Allahla görüş, yenidən dirilmək
11.	Ağla çatmağın yolları	Dünyadan qırılmaq
12.	Hekayə	12 hekayə
13.	Sual-cavab	Ayrı-ayrı hekayələrdə
14.	Son məqsəd	Öz əslinə qayıtmaq

“Luğət-e muran” (https://s5.picofile.com/file/8129260226/lght_mvran.pdf.html) əsəri digər əsərlərdən fərqli olaraq vahid süjet xətti üzərində qurulmamış, ayrı-ayrı “fəsil” və “hadisə”lər başlığı altında təqdim olunmuşdur. Bu əsər 12 fəsildən ibarətdir və vahid süjet xəttinə malik deyil. Əsərdəki hekayələrin ayrı-ayrılıqda süjet xətti, obrazları, ideyası, bədii ifadə tərzı vardır.

Eyni zamanda bu əsərdə 29 Quran ayəsi, sufi şeyxlərindən hikmətli cümlələr, fars və ərəb dillərində şeirlər verilmişdir. Söhrəvərdinin farsdilli irfani risalələri arasında bu əsər özünəməxsus yer tutur. Bu əsər də Söhrəvərdinin digər irfani əsərləri kimi rəmzi obrazlarla zəngindir. Amma əsərin əvvəlində müəllif özü qeyd etmişdir ki, əsər salikin seyrü-süluk üsulu haqqında qələmə alınan bir əsərdir. Əsər qarışqa, tısağa, şanapipik, tavus, bayquş, buqələmun və digər qəhrəmanların iştirakı ilə yazılan təmsillərdən və irfani hekayələrdən ibarətdir.

1. Allaha həmd və peyğəmbərə salam: “Həmd bütün varlıqların yaradıcısına [məxsusdur] ki, həqiqətən hamının, şahidlik edən bütün varlıqların etirafına görə [həmd] Onun varlığına layiqdir və ruqları pak olanlara, xüsusən peyğəmbər Məhəmmədə (s) və bütün ailəsinə salam olsun.

2. Əsərin adı: İlk hekayə və ya Nəml surəsinin 18-ci ayəsindən götürülmüşdür.

3. Yazılma səbəbi: Tərəfini saxlamaq bu zəifin [Söhrəvərdinin] öhdəsinə düşən əzizlərdən biri xahiş etdi ki, sülukun üsulu haqqında bir neçə kəlmə rəva bilinsin, o şərtlə ki, əhli olmayanlardan əsirgənsin və bunu “Luğət-e muran” (“Qarışqaların dili”) adlandırdım və Allahdan onu bitirənə kimi uğur istədim.

4. Ağlın tərifli: Qarışqa kimi bacarıq, tısbağa kimi hakimlik, Keyxosrovun camı kimi dünyanı görmək və s. bacarıqlarını verir.

5. Ağlın simvolu: Keyxosrovun camı.

6. Salik insan: Özü

7. Salikin simvolu: Qarışqa, hakim tısbağa, Keyxosrovun camı, buqələmun, şanapilik

8. Salikin əvvəlki yeri: Ruqlar aləmi

9. Salikin hazırkı yeri: Zülmət yuvası, tısbağa yuvası, bülbülün yuvası, yarasaların arası, bayquşların arası, səbət (qaranlıq və qapalı dünya), yeddi filizin olduğu ev (dünya)

10. Salikin getdiyi yer: Öz əslinə qayıdar, laməkandır, Allahla görüş, yenidən dirilmək

11. Ağla çatmağın yolları: Dünyadan qırılmaq

12. Hekayə: 12 hekayə

13. Sual-cavab: Hekayələrdə var

14. Son məqsəd: Öz əslinə qayıtmaq

Müəllif hər bir əsərinin əvvəlində onun yazılma və ya adlandırılması səbəbini oxucusuna izah edir. Əsərin ilk hekayəsi qarışqaların dilindən olduğu üçün adını da “Luğət-e muran” qoymuşdur. Birinci fəsildə səhər çağı azuqə tapmaq üçün toplaşan qarışqalar maddi dünyada giriftar olan və öz maddi ehtiyaclarını aradan qaldırmaq üçün çalışan insanın simvoludur. Dünyada elə bir insan tapmaq olmaz ki, onu hardan gəlməsi, hara getməsi sualı maraqlandırmasın. Mövlana Cəlaləddin Ruminin aşağıdakı beytləri də bu sualları ehtiva edir:

روزها فکر من این است و همه شب سختم

که چرا غافل از احوال دل خویشتم

از کجا آمده ام آمدنم بهر چه بود

به کجا می روم آخر نمایی وطنم

Gündüzlər fikrim, bütün gecə sözüm budur

Ki, niyə öz qəlbimin əhvalından qafiləm

Hardan gəlmişəm, gəlməyim nəyə görə idi
Hara gedirəm, niyə vətənimə göstərmirsən
(<https://ganjoor.net/moulavi/shams/ghazalsh/sh54>).

Bitkilər üzərində şəh damlalarının mənşəyi haqqında sual vermək insanın öz əslini tapması ilə maraqlanmasına işarədir. Mürşid, pir simvolu olan bilici qarışqa insanları öz əslinə yönəldə biləcək qüdrətə malikdir. Bu fəslin əsas mövzusu insanın mələkut aləminə aid olmasını sübuta yetirməkdir. Başqa sözlə, maddi aləmə aid olanlar nasuta-yerə, səmavi aləmə aid olanlar isə lahuta-göyə qayıdırlar. Söhrəvərdinin işraq fəlsəfəsinin dili ilə desək, qaranlıq zülmətə, parıltı isə nura – öz əslinə dönər.

İkinci fəsil mövzu və quruluş baxımından birinci fəslə oxşayır. Birinci fəsildə qarışqalar bilici qarışqanın dediklərini qəbul etsələr də, tısağalar hakimin sözünü qəbul etmirlər, onu kənarlaşdıraraq üstünə torpaq tökürlər. Tısağalar maddi dünyanın işlərinə məşğul olan insanın simvoludur, onların belindəki çanaq yüksəlişlərinə mane olur, amma qarışqalar yüngüldürlər və həqiqəti qəbul etməkdə heç bir problemləri yoxdur. Tısağalar öz əsillərinə ruhani uçuşdan xəbərsizdirlər, həqiqətdən o qədər uzaqlaşmışlar ki, onlara doğru yol göstərilə də, inanmırlar. Onların gözü o qədər dünya hicabları ilə örtülmüşdür ki, bütünlüklə haqqı unutmuşlar.

Üçüncü fəsildə bülbül həqiqət yolunu qət etmiş insanın, Süleyman isə Allah ruhunun simvoludur. Bülbülün Süleymanın yanına gəlməsi kamil insanın haqq qarşısında olmasına işarədir. Haqqın görüşünə nail olmaq üçün öz maddi dünyamızdan çıxıb mələkut dünyasına tərəf yollanmalıyıq.

Keyxosrovun dünyanı göstərən camı arifin qəlbinin simvoludur. Bu qəlb ilahi nurları qəbul etmək qüdrətinə malik olan ürəkdir. Həmin camı – yəni qəlbi örtən dəri qilaf insanın bədəninə, on bənd isə beş daxili və beş zahiri hissələrə işarədir. İnsan ilahi nurların təcəllasını öz qəlbində müşahidə etmək istəyirsə, ilk növbədə onu bu maddi dünya ilə bağlayan hissələrdən azad olmalı və mələkut aləminə üz tutmalıdır.

Beşinci hekayədə cinlərin padşahı insanlara bələdçilik edən mələyin simvoludur. Onun görüşünə nail olmaq üçün bütün səsli əşyaları kənarlaşdırmaq lazımdır. Bunlar qızıl, gümüş, dəmir, mis, qurğuşun, qalay və sinkdir. Səs yaradan bütün filizlər maddi dünyaya işarədir. Ona görə bütün səs-küy, çirkinliklərdən üz çevirmək və yüngül halda sükutu qarşılamaq lazımdır. Filizlər ruhlar müqabilində olan cismlərə işarədir. Mələklə görüşmək üçün özünü maddi çirkinliklərdən təmizləmək lazımdır. Buna görə deyir ki, “Özünü dünyanın bağlarından qır, dünyanın maneələrini kəs ki, varlıqların rəbbini müşahidə edəsən”.

Altıncı hekayədə Söhrəvərdinin buqələməndən məqsədi salik sufilər, yarasalar isə həqiqəti danan müxaliflərdir. Günəş vasitəsilə əzab vermək yarasaların fikrində ölümdən betər

olsa da, nəticəsi dirilmək və Allahın qarşısında dayanmaqdır. Müəllif bu fəsildə Həllac Mənsurun məşhur şeirinə işarə etmişdir ki, “ey dostlar, məni öldürün ki, qətlimdə həyatım gizlənmişdir...”

Növbəti fəsil sirin gizlədilməsinin zərurəti haqqındadır. Şanəpipik özünü korluğa vurmaqla bayquşların əlindən xilas ola bilər. Şanəpipik salıqların simvolu, bayquşlar isə nurdan qaçan düşmənlərdir. Əvvəlki fəsildə bu rolda yarasaları görürük. Yəni bayquş və yarasalar haqq yolunda addımlayan salıqlərə daim mane olur, onların qətlinə qədər mübarizə aparırlar. Həqiqi salik olan Söhrəvərdi həmin düşmənlərin fitnəsindən xilas olmaq üçün onları bayquş, yarasa, tısbağa kimi təqdim etmişdir. Lakin bunlara baxmayaraq haqq yolunun yolçusu olmayanlar sonda onun qətlinə müvəffəq ola bilmişdilər.

Səkkizinci fəsildəki simvollar bunlardır: Padşah Allah, tavus, qərib və haqdan uzaqlaşmış insan, dəri insanın cismi, səbət qaranlıq və qapalı dünyadır. Darı insanı məşğul edən dünya nemətləri, gül və reyhanlar isə ilahi və ruhani nemətlərdir.

Doqquzuncu fəsil İdrisin Ayla söhbətinə həsr olunmuşdur. Bu hekayədə günəş Allah, Ay təcəlla səviyyəsinə çatmış pak insanın simvoludur.

Növbəti fəsillər təmsil formasında olmayıb, digər əvvəlkilərdən qısalığı ilə fərqlənir. Onuncu fəslin mənası budur ki, Allah sınımış qəlblərdə yerləşər. Hər kəsin çalışması və əzmi ölçüsündə böyük işlər görür, çünki hər kəsin verdiyi bəxşiş kəramət və böyüklüyünün ölçüsüdür.

On birinci fəsildə hicablar, küfr və onlardan xilas olmağın yollarından bəhs olunur. Xeyrə mane olan hər bir əməl pis, insanların küfrü isə yolun hicabıdır. Salik özünü tamamilə haqqa təslim etməlidir ki, bütün maneələrdən qurtula bilsin.

Sonuncu fəsildə günəş Allah, çıraq isə haqdan savayı nə varsa onlara işarədir. Günəşin müqabilində çıraq nə qədər böyük olsa da, nursuz görünər. Ona görə də salıqlər yalnız haqqa məşğul olur, Ondən qeyrisinə məşğul olmağı bu dünyanın mənasız işlərindən sayırlar.

Fi haləti-tufuliyə

Cədvəl№6

1.	Allaha həmd və peyğəmbərə salam	Allaha həmd və peyğəmbərə salam yoxdur
2.	Əsərin adı	Elmsiz adam böyük olsa da uşaqdır
3.	Yazılma səbəbi	Elm nədir sualına cavab tapmaq
4.	Ağlın tərifi	Ağıl mücərrəd varlıqdır

5.	Ağlın simovlu	Şeyx
6.	Ağlın məkanı	Səhra (məna aləmi)
7.	Ağlın yaşı	yaşlı
8.	Salik insan	özü
9.	Salikin simvolu	uşaq
10.	Salikin əvvəlki yeri	Qeyb aləmi, sirlər aləmi
11.	Salikin hazırkı yeri	Küçənin başı (maddi dünya)
12.	Salikin getdiyi yer	Səhra (məna aləmi)
13.	Qəlb xəstəsinə göstərişlər	Səhra (bura maddi dünya), dəniz (Ay-gecəni nurlandıran ay), dağ (Qaf dağı – qeyb aləmi, günəş nur saçan ağıl (Tuba ağacı), Simurğun Tuba ağacında yuvası var). (Qaf, Ay, Tuba, Simurğ əql-e sorxda da var)
14.	Hekayə	Üç hekayə var (Səməndər və ördək, dünyaya aldanmış xacə, dövlətli tacir)
15.	Sual-cavab	Özü ilə şeyxi arasında dialoqlar
16.	Son məqsəd	Lövhəyə baxanda alınan zövqün sonsuzluğu

Söhrəvərdinin sufi məzmunlu digər əsəri “Fi haləti tufuliyə” (Səccadi, 1386, s.203-213) risaləsidir. Risalənin adından göründüyü kimi məzmunu “Uşaqılıq çağına” həsr olunmuşdur. Amma təbii ki, burda “uşaqılıq” deyəndə insanın müəyyən yaş dövrü deyil, hələ ağıl kamilliyə çatmadığı üçün belə adlandırılmışdır. Bu əsərin sonunda sufiliklə bağlı daha çox məsələlərə aydınlıq gətirildiyini görürük.

1. Allaha həmd və peyğəmbərə salam: Allaha həmd və peyğəmbərə salam yoxdur. Birbaşa hekayəsinin nəqlinə başlayır.

2. Əsərin adı: Uşaqılıqda uşaqların adəti olduğu kimi bir küçənin başında oynayırdım. Bir neçə uşağı gördüm ki, cəm halında gəlirdilər, mən onların cəmiyyətindən təəccübləndim, qabağa getdim, soruşdum ki: Hara gedirsiniz? Dedilər: Məktəbə elm təhsili üçün. Dedim: Elm nədir? Dedilər: Biz cavabını bilmirik, bizim ustadımızdan soruşmaq lazımdır və mənim yanımdan keçdilər.

3. Yazılma səbəbi: “Görəsən elm nədir və mən niyə onlarla ustadın yanına getmədim və ondan elm öyrənmədim?” sualının cavabını açıqlamaq üçün.

4. Ağlın tərif: Burda nəyimiz varsa, tərək etdik və mücərrəd olduq.

5. Ağlın simovlu: Əgər onlardan, onların ustadından xəbərin varsa, məni agah et. Şeyx dedi: Onların ustadı mənəm.

6. Ağlın məkanı: Amma səhrada bir şeyxin dayandığını gördüm.

7. Ağlın yaşı: Yaşlı ustad

8. Salik insan: Özü

9. Salikin simvolu: Şeyx dedi: O zaman hələ böyüməmişdin, amma bu zaman böyümüsən. Sən o aləmdə hələ yetişməmişdin, o mənənin zövqünü bilmirdin və zövqün mənəsinin özünü bilmirdin.

10. Salikin əvvəlki yeri: İndi həddi-buluğa çatdın, yetkin öz cinsinə şəhvət əlini vura bilər, qeyb aləminin sonsuzluğuna əl aparar və sirlər pərdəsində o vilayətin başıörtülüləri ilə müəşirət sirləri edə bilər.

11. Salikin hazırkı yeri: Küçənin başı (maddi dünya)

12. Salikin getdiyi yer: Səhra (məna aləmi)

13. Qəlb xəstəsinə göstərişlər: Birinci məqamda atəşbəcəyinin yediyi bitkini səhrada tapıb yeməlidir ki, nəfəsi işıq saçsın. İkinci məqamda dəniz inəyi kimi Ay işığında bitki axtarıb yeməlidir ki, qəlbində Ayın eşqi yaransın. Və sonra ona Qaf dağına getmək lazımdır və orada bir ağac vardır ki, Simurğun yuvası həmin ağacdadır. O ağacı əldə etməli və o ağacın meyvəsini yeməlidir və o üçüncü məqamdır.

14. Hekayə: Bu risalədə “Səməndər və ördək”, “Dünyaya aldanmış xacə”, “Dövlətli tacir” adlı üç hekayə var.

15. Sual-cavab: Özü ilə şeyxi arasında dialoqlar

16. Son məqsəd: Lövhəyə baxanda alınan zövqün sonsuzluğu

Bu risalədə salikin ilk mərhələdən – uşaqlıq çağından həddi-buluğa – yetkinlik çağına çatmasına qədər baş verən hadisələr yazılmışdır. Söhrəvərdinin özü ilə şeyx arasında gedən maraqlı və ibrətamiz məsələlər salik insanların hidayəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. İbrətamiz söhbətlərdən salikin öz sirrini bu yolda olmayanlara deməsinin pislənməsidir. Çünki müəllif bir məsələni yad adamın yanında açıq dediyinə görə şeyx ona elm öyrətməkdən üz döndərmişdi. “Pir dedi: Haqq şeyxin əlindədir, keçmişdəkilərin ruhlarının zövqdən asimanda rəqs etməsi sirrini gecəni-gündüzü tanımayan bir kəsə desən sillə yeyərsən və şeyx sənə özünə yol verməz.” “Mənə dedi: Hər sözü hər yerdə demək xətdir və hər sözü hər kəsdən soruşmaq da xətdir. Sözü əhlindən əsirgəmək lazım deyil ki, nəəhlin özü insanların sözündən bezar olar. Həqiqətə yad olan nəəhlin ürəyinin misalı yağ yerinə suda islanmış piltə kimidir ki, nə qədər atəşi ona yaxınlaşdırsan yanmaz. Amma tanışın qəlbi şam kimidir ki, atəşi uzaqdan özünə çəkər və yanar. İndi söz sahibinin hədisi nursuz olmamalıdır, nur şamda olar, yaş piltədə yox; və öz bədəninə şamını ürəyində yandırar, əgər şam qalmasa, atəş də qalmaz. Məna əhli də ürəyin yangısını çəkirlər, amma bədən qalmayanda parıltı artar və tanışa tərəf çəkər”. Səməndər və

ördək hekayəsi də bu məsələnin izahı üçün verilmişdir. “Şeyx məni görəndə dedi: Məgər eşitmədin ki, bir səməndər (buqləmən) qonaqlığa payız fəslində ördəyin yanına getdi. Səməndərə çox soyuq idi, ördəyin onun halından xəbəri yox idi, soyuq suyun ləzzətlərini şərh edirdi və qışda hovuz suyunun ləzzətindən danışdı. Səməndər qəzəbləndi və ördəyi incitdi və dedi: Əgər sənin evində qonaq olmasaydım və sənin taylarını düşünməseydim, səni diri saxlamazdım; və ördəyin yanından getdi. İndi sən bilmirsən ki, nəhl ilə danışarsan, sillə yeyərsən və başa düşmədikləri sözü küfrə ya başqa şeyə aid edərlər və burdan min şey çıxardarlar.”

Bədən xəstəsi və qəlb xəstəsinin müalicəsinin təsviri də maraqlı bəhslərdən biridir. Risalədə olan digər haşiyəli hekayələrdən biri də “Dünyaya aldanmış xacə”dir. “Hekayətdə vardır ki, bir dövlətinin çoxlu malı vardı, onda belə bir arzu yarandı ki, çox əzəmətli bir saray tiksin. Ətrafdan sənətkarlara buyurdu gəlsinlər, onlarla öhdəçiliyindən heç nəyi əsirgəmədi. Onlar da öz muzzdlarına layiq işlədilər, bünövrəsini qoydular, əsasını yaratdılar. İmarət yarı tikili olanda elə oldu ki, şəhərlərdən onun tamaşasına getdilər. Uca divarlar qaldırdılar, onda gözəl təsvirlər çəkildilər, damına Maninin əsəri həsəd aparırdı və eyvanı Kəsra tağından misilsiz idi.

Saray hələ yarımçıq idi, saray sahibi xəstələndi və dərmanı olmayan dərddə tutuldu və iş o yerə çatdı ki, can verməyə başladı. Məlikül-mout onun balışının üstünü aldı. Xacə işi anladı. Məlikül-mouta dedi: Mümkündür mənə bir qədər aman verəsən ki, bu sarayı sona çatdırım ki, mənim bütün aləmdə arzum budur? Məlikül-mout dedi:

Mümkün olan iş deyil, amma tutaq ki, sarayı sona çatdırdın və canını təslim etdin, səndə sarayın həsrəti o qədər çox olmaz. Çünki orda əziyyəti sən çəkmişən və digərləri yaşayırlar? Amma natamam qaldı, çünki arxayın yer deyildi; canını təslim etdi.”

Söhrəvərdinin sonda yazdığı cümlə həqiqətən gözəldir. “İndi sarayın binası tamam idi, amma xacənin binası natamam idi və heç vaxt tamam olmadı. Çünki belə bir halətdə belə bir hacət istədi”. Yəni xacənin gözü o qədər dünya malında idi ki, son arzu olaraq sarayın tikintisini bitirməyi düşünür, heç özünü öz binasını qurmağı düşünmürdü.

Digər hekayə də çox maraqlıdır: “Dedi: Hekayətdə olduğu kimidir ki, bir tacir var idi və çoxlu nemət sahibi idi. İstədi ki, bir gəmiyə otursun və ticarət hökmü ilə olduğu şəhərdən başqa şəhərə getsin. Dənizə çatanda malik olduğu bütün nemətləri gəmiyə qoydu və özü də oturdu. Dənizçilər gəmini suda hərəkətə gətirdilər, gəmi dənizin ortasına çatanda əks külək əsdi və gəmini burulğana saldı. Dənizçilər o gövhərləri dənizin dibinə atdılar, adətləri üzrə tacirləri qorxudurdular və onlara hökm edirdilər. Bu dövlətli tacir aciz oldu, hər an düşündükcə heç bir vəchlə o qəmə dözə bilmirdi. Bəzən mal qəmi idi, bəzən baş qəmi. Nə dalaşmağa üzü vardı, nə qaçmağa ayağı. İş o yerə çatdı ki, candan aciz oldu və həyat onun üçün acılaşdı və mal ləzzəti

onun qəlbində qalmadı. Nəhayət o külək yatdı və gəmi yola düşdü və sahilə çatdılar. Tacir özünü dəniz kənarında görəndə əlini atdı, öz malından nəyi vardsa suya atdı. Adamlar ona dedilər ki, məgər dəli olmusan yoxsa bu hərəkətin adı yoxdur. Qorxu zamanı, batmanın əsiri və baş təhlükəsi olanda heç bunu etmədin, indi ki, arxayın yer yarandı, bu hərəkəti niyə edirsən? Tacir dedi: O zaman malı əgər suya atsaydım ya atmasaydım, heç bir fərqi olmazdı, çünki əgər gəmi sağlamat üzsəydi həm mal və həm baş dənizdən çıxardı, əgər batsaydı nə mal tapardım, nə baş. Ona görə fərqi yox idi. Amma indi ki, kənara çatdım güman edirəm ki, mənim qəlbimə əziyyət və ziyan çatmamışdır. Asayişə çatdığımın güman edirəm ki, özüm asayişə gəlmişəm. İndi öz-özümə düşünürəm ki, niyə belə tezliklə əziyyəti unuttum, bütün bu əzabı unuttum, bir müddət sonra əziyyət köhnəlir və heç yadda qalmır. Dünya tamahından öz malımda çoxlu xeyir görmüşəm, olmaya yenə gəmiyə oturaram və həmin çətinlik yaranar və bu dəfə həlak olaram. Can maldan daha yaxşıdır, malı tərk etdim ki, mənim heç nəyim qalmasın, gəmiyə oturmaq və ticarət etmək lazım deyil ki, hər yolla bir çörək əldə olunar ki, dolanaram. Sağlıqlı çörək xəzinə və padşahlıqdan yaxşıdır”.

Ruzi ba cəməət-e sufiyan

Cədvəl №7

1.	Allaha həmd və peyğəmbərə salam	Allaha həmd və peyğəmbərə salam yoxdur
2.	Əsərin adı	Sufilərlə bir günündən danışır
3.	Yazılma səbəbi	Şeyxinin böyüklüyünü göstərmək üçün
4.	Ağlın tərifi	Heç nəyi kor-korana qəbul etməyib əqli dəlillərlə araşdıranlar həqiqətə çata bilərlər.
5.	Ağlın simovlu	Şeyx
6.	Ağlın məkanı	Səhra
7.	Ağlın yaşı	qoca
8.	Salik insan	özü
9.	Salikin əvvəlki yeri	Qeyb aləmi
10.	Salikin hazırkı yeri	Xanəgah
11.	Salikin getdiyi yer	Qeyb aləmi, Allaha qayıdış
12.	Ağla çatmağın yolları	Zahiri hissiyyat üzvlərini bağlayıb daxilini açmalıdır
13.	Astronomiya ilə bağlı izahlar	Bu əsərin böyük hissəsini nücum elmi ilə bağlı suallara cavab təşkil edir.

14.	Sual-cavab	Öz şeyxi ilə dialoqları
15.	Son məqsəd	Qeyb aləmindən agahlıq

Söhrəvərdinin “Ruzi ba cəmaət-e sufiyan” (Səccadi, 1386, s.165-171) adlı digər risaləsi də seyrü-süluk, sufizmə həsr olunmuşdur.

1. Allaha həmd və peyğəmbərə salam: Bu əsərdə də Allaha həmd və peyğəmbərə salam yoxdur. Birbaşa başına gələnləri danışmağa başlayır.

2. Əsərin adı: Birinci cümlənin ilk ifadəsindən götürülmüşdür: “Bir gün sufi camaatı ilə bir xanəgahda oturmuşdum”.

3. Yazılma səbəbi: Şeyxinin böyüklüyünü göstərmək istəyirdi. “O camaata öz şeyximin sözlərindən bu fəslə danışanda camaat dedi: Böyük şeyxin var və sənə şəfqətlidir ki, heç bir sirri səndən gizli saxlamır. Dedim: Onun məndən heç gizlini yoxdur, amma onun dediyini deyə bilmərəm.”

4. Ağlın tərif: Heç nəyi kor-korana qəbul etməyib əqli dəlillərlə araşdıranlar həqiqətə çata bilirlər.

5. Ağlın simovlu: Şeyx

6. Ağlın məkanı: Səhra

7. Ağlın yaşı: Qoca

8. Salik insan: Özü

9. Salikin əvvəlki yeri: Qeyb aləmi

10. Salikin hazırkı yeri: Xanəgah

11. Salikin gətirdiyi yer: Əgər kimsə xələvətin ləzzətini bilsə, varlığı yoxluğa çevirər, sonra fikir atına minər və qeyb elminin meydanında sürər, qeyblərdən ona həmin ləzzət hasil olar ki, öz halının sonsuz ləzzətindən qayıda bilməz və insanlıq halından çıxar.

12. Ağla çatmağın yolları: Zahiri hissiyyat üzvlərini bağlayıb daxilini açmalıdır. “Şeyxə dedim: Göz açılarda görən nə görər? Şeyx dedi: Daxili göz açılarda zahiri gözü bağlamaq və dodağı bağlamaq lazımdır; və bu beş zahiri hissini əlini qısaltmaq lazımdır, batin hissələrini işə salmaq lazımdır ki, bu xəstəni əgər bir şey tutsa, batin əli ilə tutsun; və əgər görsə batin gözü ilə görsün, əgər eşitsə batin qulağı ilə eşitsin, əgər qoxusa batin burnu ilə qoxusun, onun zövqü canın boğazından olar; Bu məna hasil olanda həmişə asimanların sirrini araşdırar və hər zaman qeyb aləmindən agah olar. Sonra soruşdun ki, nə görər? Özü görər gördüyünü və görməli olduğunu. Onun nəzərinə gətirilən o şeylərdən danışmaq olmaz, yalnız öz zövqü ilə bilə bilər. Və bu aləm çox azına müyəssər olur, çünki dünyanın tərkisi nəhlə çətindir və əhl dünyada az ələ gələr”.

13. Astronomiya ilə bağlı izahlar: Bu əsərin böyük hissəsini nücum elmi ilə bağlı suallara cavab təşkil edir.

14. Sual-cavab: Öz şeyxi ilə dialoqları

15. Son məqsəd: Qeyb aləmindən agahlıq

Bu əsərdə insanlar biliklərinə görə üç yerə bölünmüşdür: “Şeyxə dedim: Onu necə bilmək olar? Dedi ki: Asimana və ulduzlara baxan kəslər üç qrupdurlar: Bir qrup başdakı gözlə baxırlar, göy bir səhifə görürlər üzərində bir neçə ağ nöqtə. Və bu qrup avamlardır və heyvanlar da bu qədər görə bilirlər; və bir qrup asimana asiman gözü ilə baxırlar və bu qrup münəccimlərdirlər; Asimanın gözü ulduzdur və onlar asimanı ulduzlarla görürlər, deyirlər bu gün filan ulduz filan bürcdədir, bunun təsiri var; filan bürc filan qirandadır, külək, torpaq ya od bürcüdür, birinci qirandır, küləyin üstünlüyü var ya suyun, filan ildə günəş həməl bürcünə gedir, o zaman filan bürc gələcək, ilin taleyi o bürcdür, yağıntı olacaq; filankəs dünyaya gələndə filan bürc altında gələcək, o kəsin taleyi o bürcdür, kərxudası filan ulduzdur, əgər Allah tale yazsa, nemət əldə edəcək, filan vaxt qurdun düyünü günəşin qarşısında dayanacaq, ya ayın arxasında, günəş ya ay qaralacaq, o ulduzun hesabını aparırlar. Onlar asimanı asiman gözü ilə görürlər. Amma o kəslər ki, asimanın və ulduzun sirrini nə başdakı gözlə görürlər, nə asiman gözü ilə görürlər, yalnız istidlal nəzəri ilə görürlər onlar həqiqətə çatmışlardırlar”. Ulduzlara başdakı gözlə baxanlar, münəccimlər, nəhayət gördüklərini dəlillərlə sübut edənlər. Həqiqətə çatmağın yolu da budur.

Nəticə

Şəhabəddin Söhrəvərdinin yeddi sufi əsərinin müqayisəsi zamanı çoxlu oxşar cəhətləri gördük, onlardan yalnız ümumi xarakter daşıyanları qeyd edirik:

1. “Əql-e sorx” və “Səfir-e Simurğ” İbn Sinanın “Risaleyi-teyr” əsəri əsasında yazılmışdır və insan ruhu quşa bənzədildiyi üçün “Əql-e sorx”da şahin, “Səfir-e Simurğ”da şanapipik salik olaraq təqdim edilmişdir.

2. “Əql-e sorx” və “Munisul-uşşaq” əsərlərində salikin son məqsədi “Dirilik suyudur”. Hər iki əsərdə insan bədəninin dörd ünsürdən yarandığına işarə olunmuşdur.

3. “Munisul-uşşaq” və “Səfir-e Simurğ”da geniş şəkildə məhəbbət və eşqin tərifləri verilmişdir. “Munisul-uşşaq” və “Səfir-e Simurğ”da 19 quşun təsviri vardır.

4. “Avaz-e pər-e Cəbrail” və “Səfir-e Simurğun” müştərək cəhəti hər ikisində salikin məqsədinin Cəbrailə qovuşmasıdır.

5. “Munisul-uşşaq” və “Luğat-e muran” və “Səfir-e Simurğ”dan başqa digər dörd əsər müəllifin öz dilindən danışılır. “Əql-e sorx”, “Avaz-e pər-e Cəbrail”, “Fi haləti-tufuliyyə” və “Ruzi ba cəmət-e sufiyan” əsərlərinin dördünü də “mən” deyər nəql edir.

6. Gecəni işıqlandıran gövhər, Tuba ağacı, Qaf dağı və Simurğun Tuba ağacında yuvası həm “Əql-e sorx”, həm də “Fi haləti-tufuliyədə”də vardır.

7. Bütün əsərlərində Quran ayələri, hədislər, fars və ərəb dilində kiçik şeirlər vardır ki, bu da sufi nəsr əsərlərinin əsas xüsusiyyətlərindən sayılır.

Ədəbiyyat

ابن سینا، علی حسین بن عبد الله. (1391) ترجمه رساله الطیر. تهران: دریای معرفت

سهروردی شهاب الدین. (1377) قصه های شیخ اشراقش. تهران، نشر مرکز

سید جعفر سجادی. (1376) شرح رسائل فارسی سهروردی. تهران، حوزه هنری.

عطار، فرید الدین. (1368) منطق الطیر. به تصحیح سید صادق گوهریان، تهران

غزالی، احمد. (1976) رساله الطیر. تهران

فردوسی، ابو القاسم. (1374) شاهنامه، تهران